श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

सौप्तिकपर्व – (१० वे पर्व)

१०

सौप्तिकपर्व

---

१०. सौप्तिकपर्व.

—:०:—

सौप्तिकपर्व १. पृष्ठें २९१–३२४.

ऐषीकपर्व २. पृष्ठें ३२५–३४१.

---

११. स्त्रीपर्व.

—:०:—

जलप्रदानिकपर्व १. पृष्ठें ३४५–३७२.

स्त्रीविलासपर्व २. पृ. ३७२–३९८.

श्राद्धपर्व ३. पृ. ३९४–३९८.

---

१२. शांतिपर्व.

—:०:—

राजधर्मपर्व १. पृ. ४०१–४८०.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर)

१०. सौप्तिकपर्व.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

अध्याय १ ला.

[१ संजय-धृतराष्ट्रांचा संलाप. २ अश्वत्थामा, कृपाचार्य आणि कृतवर्मा यांची वनमध्यभागीं एका न्यग्रोधवृक्षाखालीं बैठक. ३ कावळ्यांचा वध करणाऱ्या उलूकाला पाहून आपणहि त्याप्रमाणेंच पांडवांचा वध करावा, असा अश्वत्थाम्यानें केलेला निश्चय. ४ अश्वत्थाम्याकडून कृपाचार्य व कृतवर्मा यांस स्वकर्तव्यकथन.]

(१) **संजय**—राजा, तेव्हां ते तिघे वीर दक्षिणाभिमुख होऊन चालूं लागले आणि सूर्यास्ताचे वेळीं शिबिराजवळ आले. अत्यंत भयभीत होऊन त्यांनीं आपले अश्व शीघ्र सोडले आणि घनदाट झाडीची जागा पाहून ते तेथें लपून बसले. त्यांचीं अंगें शस्त्रप्रहारांनीं क्षत झालीं होतीं. ते सेनानिवेशाजवळ लपून दीर्घ व उष्ण उसासे टाकीत पांडवांसंबंधीं विचारांत गढून गेले होते. जयशील पांडव एकसारख्या गर्जना करीत असल्याचें ऐकून कदाचित् आपलाच पाठलाग ते करीत असतील अशा भीतीनें ते पूर्व दिशेकडे पळूं लागले! कांहीं वेळानें त्यांचे अश्व थकून गेले व ते स्वतः तृषार्त झाले असतां एका जागीं बसून राहिले ! राजा, दुर्योधनाच्या वधानें संतप्त होऊन त्यांचा क्रोधाग्नि अत्यंत भडकला आणि त्यांना आपली स्थिति दुःसह वाटूं लागली !

धृतराष्ट्र—संजया, दशसहस्र गजांचें बळ असणाऱ्या माझ्या पुत्राला भीमानें वधिलें म्हणून सांगतोस, हें तुझें म्हणणें मला अश्रद्धेय वाटतें. संजया, सकल प्राण्यांना अवध्य, वज्रदेही व तरुण असा माझा पुत्र पांडवांनीं समरांगणांत मारला ना ! सर्व पांडवांनीं माझ्या पुत्राचा रणांत वध केला, त्याअर्थीं दैव टाळणें हें मनुष्याला कधींहि शक्य नाहीं. संजया, माझे शंभर पुत्र पांडवांनीं रणांत मारल्याचें ऐकूनहि ज्याअर्थीं माझें हृदय सहस्रधा भिन्न होत नाहीं, त्याअर्थीं तें दगडाचेंच केलें असलें पाहिजे ! हे शंभर पुत्र मेल्यावर आम्हां दोघां वृद्धांची स्थिति काय होईल बरें ? ह्या पांडवांच्या राज्यांत आतां राहण्याला माझें मन घेत नाहीं ! संजया, मी राजाचा पिता असून आणि स्वतः राजपद भोगून आतां पांडवांचा सेवक होऊन त्यांच्या आज्ञा कशा बरें पाळाव्या ? ज्या ह्या भीमानें माझे शंभर पुत्र मारले व जो सर्वांच्या मस्तकावर पाय देऊन ह्यापुढें सर्व पृथ्वीवर सत्ता चालविणार, त्याच्या आज्ञेंत मीं आतां रहावें काय ? संजया, माझ्या पुत्रानें महात्म्या विदुराचे भाषणाप्रमाणें न वागून त्याचें सर्व भविष्य खरें करून दाखविलें ! ह्या भीमाचा मीं आतां सेवक होऊन दुर्मरण पत्करावें काय ? हे संजया, त्या भीमाचीं कर्णकटु वाक्यें मीं आतां कशीं सोसून घ्यावीं ? संजया, माझ्या पुत्रांचा अधर्मानें वध केला असतां पुढें कृतवर्मा, कृप व अश्वत्थामा यांनीं काय बरें केलें ?

(२) **संजय**—राजा, तुझे वीर निघाले ते जवळच जाऊन थांबले आणि पाहतात तों वृक्षलतांनीं आच्छादित असें एक अरण्य त्यांच्या दृष्टीस पडलें. तेथें मुहूर्तभर विश्रांति घेऊन त्यांनीं आपल्या अश्वांना पाणी पाजलें आणि तेथून सूर्यास्ताचे वेळीं ते दुसऱ्या एका मोठ्या वनांत येऊन पोंचले. तें वन नानाप्रकारच्या मृगगणांनीं व पक्षिसमुदायांनीं व्याप्त होतें. तेथें अनेक प्रकारचे वृक्ष व लता असून असंख्य जातींच्या सर्पांचीहि वसति होती. तेथें सर्वत्र पाणी वाहत असून नाना जातींच्या पुष्पांनीं त्या प्रदेशास विचित्र शोभा आली होती. जिकडेतिकडे पद्मिनी शोभत असून नील कमलेंहि असंख्य दिसत होतीं. त्या घोर अरण्यांत प्रवेश करून ते पाहूं लागले, तों हजारों शाखांचें एक मोठें वडाचें झाड त्यांच्या दृष्टीस पडलें. राजा, तेव्हां ते महारथ त्या झाडाजवळ गेले आणि त्यांनीं तें निरखून पाहिलें.

राजा, नंतर ते रथांतून खालीं उतरले आणि अश्व सोडून त्यांनीं यथाशास्त्र मुखप्रक्षालन व संध्यावंदन केलें. मग सूर्य अस्ताचलाला गेला आणि सर्व-

जगाची धात्रीच कीं काय अशी रात्र येऊन ठेपली. सर्वत्र ग्रह, नक्षत्रें आणि तारा यांचा उदय होऊन आकाश नील अंशुकाप्रमाणें अपूर्व शोभत होतें. रात्रीं निशाचर प्राण्यांचा भयप्रद आवाज सर्वत्र होत होता, तर दिवससंचारी प्राणी निद्रावश होऊन गेले होते. हिंस्रपशु प्रमुदित झाले होते. तेणेंकरून ती रात्र अत्यंत भयंकर वाटूं लागली. त्या रात्रीच्या समयीं दुःखशोकानें व्याप्त होऊन कृपाचार्य, कृतवर्मा आणि अश्वत्थामा हे तिघे जवळजवळ बसले होते. त्या वटवृक्षाजवळ बसून ते कुरु-पांडवांच्या क्षयाची आठवण काढून काढून शोक करीत होते तेथें ते विविध शरांनीं आधींच विद्ध झालेले असून आणखी त्यांत श्रमांची भर पडून ते अत्यंत निद्रावश झाले आणि तेथेंच धरणीवर आडवे झाले! राजा, सर्वदा सुखांत वाढलेले व ज्यांना कधीं दुःखाचे प्रसंगाची माहिती नव्हती, ते महारथ कृपाचार्य आणि कृतवर्मा आज दुःखशोकाकुल होऊन धरणीतलावर पडतांच त्यांना गाढ झोंप आली. नेहमीं उंची बिछान्यावर ज्यांना निजण्याची संवय, ते आज अनाथांप्रमाणें भूमितलावर झोंपीं गेले !

(३) राजा, याप्रमाणें कृप व कृतवर्मा हे निद्रित झाले असतां त्या क्रोध-संतप्त अश्वत्थाम्याला मात्र त्या रात्रीं झोंप मुळींच आली नाहीं ! सर्पाप्रमाणें निश्वास टाकीत तो बसला होता. संतापानें सारखा पेटत असल्यामुळें त्याला झोंप म्हणून येईना ! त्यानें त्या भयंकर अरण्याकडे नजर फेंकली, तों तेथें नाना जातींच्या सर्पांची वस्ती असून त्या वटवृक्षावर असंख्य कावळे बसलेले त्याच्या दृष्टीस पडले. राजा, ते हजारों कावळे पृथक् पृथक् जागीं सुखानें निर्भयपणें निद्रा घेत पडले असतां, तेथें एक भयंकर घुबड आलेलें त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्या घुबडाचें शरीर पुष्ट असून त्याचा आवाज भयंकर होता. त्याचे डोळे हिरवे असून तो पिंगटसर वर्णाचा होता. घोणेचा भाग दीर्घ असून त्याचीं नखें तीक्ष्ण होतीं. त्याचा वेग गरुडासारखा होता. हे भारता, त्या घुबडानें हलक्या शब्दांनीं वटवृक्षाच्या शाखेची प्रार्थना केली आणि लपून बसलेल्या पक्ष्याप्रमाणें तें एकदम त्या वृक्षाच्या शाखेवर तुटून पडलें आणि अशा रीतीनें त्या कावळ्यांच्या अंतकानें झोंपीं गेलेल्या अनेक कावळ्यांचा नाश केला ! त्यानें कित्येकांचे पंख उपटिले, कित्येकांचीं मस्तकें तोडून टाकिलीं आणि कांहींचे पाय मोडिले ! त्यानें आपले पायांचें आयुध करून क्षणांत जे जे कावळे त्याच्या दृष्टिपथांत आले, त्या सर्वांचा संहार केला ! राजेंद्रा, त्या कावळ्यांच्या शरीरांनीं व विच्छिन्न होऊन पडलेल्या शरीरावयवांनीं त्या वटवृक्षाच्या सभोंवतालचा सर्व

प्रदेश व्यापून गेला. अशा रीतीनें त्या सर्व कावळ्यांचा निःपात केल्यावर त्या घुबडाला मोठा आनंद झाला!

अशा रीतीनें तो शत्रुसूदन घुबड आपल्या शत्रूंचा यथेच्छ सूड उगवत असतां तें त्याचें रात्रीचें कपटाचरण अश्वत्थाम्यानें पाहिलें आणि त्याच्या कपटगुणाचें अनुकरण आपणहि करण्याचा निश्चय करून त्यानें मनांत म्हटलें, "या युद्धप्रसंगीं या पक्ष्यानें मला चांगलाच उपदेश केला आहे! शत्रूंचा नाश करण्याला हाच उत्तम काल होय, असें मला वाटत आहे. ह्या जयशाली पांडवांचा वध आज माझ्या हातून होणें शक्य नाहीं. हे मोठे सामर्थ्यवान् व उत्साही आहेत, त्यांचा नेम कधीं चुकत नसतो, तसाच यांचा प्रहारहि असह्य आहे. मी तर त्यांचा वध करण्याची प्रतिज्ञा राजाच्या देखत केली आहे. त्यांच्याशीं धर्मयुद्ध करावें, तर दिव्यावर झडप घालणाऱ्या पतंगाप्रमाणें माझी आत्मविनाशिनी स्थिति होऊन मला प्राणत्याग करावा लागेल, यांत संशय नाहीं. आतां कपटानेंच सिद्धि होऊन शत्रूंचा निःसंशय मोठा क्षय होईल! संशयित मार्गापेक्षां निःसंदेह मार्गच श्रेष्ठ, असें शास्त्रविशारद माणसांचें मत आहे. म्हणून आतां शास्त्रदूषित किंवा लोकनिंदित मार्गाचा देखील क्षत्रियधर्मानें वागणाऱ्या मनुष्यानें अवलंब करणें योग्य आहे. ह्या दुष्ट पांडवांनींच सर्वप्रकारचीं निंदित व कुत्सित कृत्यें पदोपदीं केलीं आहेत! प्राचीन काळच्या धर्मशोधक व तत्त्ववेत्त्या विचारी लोकांनीं ह्याविषयीं जें लिहिलें आहे, ते असें आहे कीं, 'शत्रुसैन्य श्रांत झालेलें असो, वैऱ्यांकडून पराभूत झालेलें असो, भोजन करीत असो, कोठें बाहेर जात असो किंवा गृहप्रवेश करीत असो, त्यावर चालून जाऊन त्याचा मोड करावा; तसेंच मध्यरात्रीच्या वेळेस शत्रुसैन्य निद्रिस्थ असतां, त्याचा नायक नष्ट झाला असतां, त्याच्या योद्ध्यांत बेबनाव होऊन द्विधाभाव झाला असतां, त्या सैन्यावर चालून जाऊन त्यास मारावें!'"

(४) राजा, अशाप्रकारें त्या प्रतापवान् द्रोणपुत्रानें रात्रीच्या वेळीं पांचालांसह पांडव झोंपेंत असतां त्यांचा वध करण्याचा निश्चय केला. तो भयंकर विचार मनांत आणून आणि वरचेवर त्यासंबंधीं निश्चयबुद्धि ठरवून त्यानें आपला

१ दुर्जनाचरितं मार्गं प्रमाणं कुर्वते खलाः ।
विश्वस्तान् हिंसितुं द्रौणिरुलूकमकरोद्गुरुम् ॥

मामा कृपाचार्य आणि भोज या दोघांना निद्रेंतून उठविलें आणि ते जागे झाल्यावर त्यानें आपला विचार त्यांना कळविला ! त्यांनीं लज्जित होऊन अश्वत्थाम्यास नीटसें उत्तर दिलें नाहीं. नंतर थोडा वेळ विचार करून व डोळयांत अश्रू आणून अश्वत्थामा त्यांस म्हणाला, "सर्व वीरांमध्यें एकवीर असा महाबलिष्ठ दुर्योधन राजा हत झाला; त्याच्याचकरितां आम्हीं पांडवांशीं वैर आरंभिलें. अकरा अक्षौहिणी सैन्याचा अधिपति जो दुर्योधन राजा त्याला युद्धांत एकटा गांठून त्या नीच पांडवांनीं भीमसेनाच्या हातून त्याचा वध करविला ! मूर्धाभिषिक्त झालेल्या राजाचे मस्तकावर त्या अधम भीमसेनानें पाय देऊन हें अत्यंत दुष्ट कृत्य केलें ! आतां पांचाल आनंदित होऊन मोठ्यानें ओरडत आहेत, उड्या मारीत आहेत, हंसत आहेत, शतशः शंख फुंकीत आहेत आणि दुंदुभि वाजवीत आहेत. शंखांच्या निनादांत वाद्यांचा गजर मिसळून त्यांचा तुमुल घोष होत आहे. तो वाऱ्यानें सर्वत्र पसरून त्यानें सर्व दिशा भरून गेल्या आहेत ! अश्वांचें खिंकाळणें, गजांचे चीत्कार आणि शूरांचे सिंहनाद ऐकूं येत आहेत ! पूर्व दिशेकडे मोठ्या आनंदानें जाणाऱ्या योद्धयांच्या रथांचा ध्वनि ऐकूं येत आहे, त्यामुळें अंगावर रोमांच उभे राहत आहेत. ह्या घोर युद्धांत पांडवांनीं कौरवांचा जो भयंकर संहार केला आहे, त्यांतून आम्ही तिघेच काय ते उरलों आहों ! कित्येक नागशतांइतके सामर्थ्यवान् तर कित्येक सर्वास्त्रविशारद अशा अनेक वीरांचा ह्या पांडवांनीं वध केला ! हा काळाचाच फेरा होय, असें मला वाटतें ! कोणतेंहि कार्य अमक्याच रीतीनें झालें पाहिजे, असा एकदां काळाचा निश्चय झाला म्हणजे मग तें कार्य कितीहि दुष्कर असलें, तरी तें तसें व्हावयाचेंच ! या महासंकटांत तुमची बुद्धि मोहित होणार नसेल, तर कोणत्या मार्गानें गेलें असतां आमचें कल्याण होईल, तें सांगा !" १०. १. १.

अध्याय २ रा.

[१ कृपाचार्यांचा अश्वत्थाम्यास कर्तव्योपदेश.]

(१) कृपाचार्य—हे महाभुजा, तूं जें जें कांहीं भाषण केलेंस, तें सर्व मीं ऐकिलें. आतां मला तुला जें कांहीं थोडें सांगावेंसें वाटत आहे, तें तूं ऐकून घे ! सर्व मनुष्यें दैव व प्रयत्न या दोन प्रकारच्या कर्मांनीं बद्ध झालीं आहेत यापलीकडे तिसरें कांहीं नाहीं. जगांत नुसत्या एकट्या दैवानें कार्यें साध्य होत नाहींत किंवा नुसत्या प्रयत्नानेंहि तीं होत नसतात, तर दोहोंचा संयोग होऊनच

तीं साधत असतात. जगांतील सर्व चांगल्या वाईट गोष्टी ह्या दोहोंच्या योगानें प्रवृत्त किंवा निवृत्त झालेल्या दिसून येतात. पर्जन्य पर्वतावर पुष्कळ पडून काय फल देत असतो ? त्याचप्रमाणें नांगरलेल्या क्षेत्रावर पडला असतां तो काय फल देत नाहीं ? दैव सबळ आहे आणि उद्योग नाहीं, तरीहि दैव व्यर्थ होय, हा सिद्धांत पूर्वीपासून चालत आला आहे. शेत चांगल्या रीतीनें नांगरून ठेविलें आणि दैवानें त्यावर चांगली पर्जन्यवृष्टि करावी, म्हणजे ज्याप्रमाणें उत्तम प्रकारचें पीक येतें, त्याप्रमाणेंच मनुष्याच्या कोणत्याहि कार्याची सिद्धि समजावी. आतां त्या दोहोंमध्यें दैव बलवत्तर असल्यामुळें एखादी गोष्ट घडवून आणण्याचा त्यानें एकदां संकल्प केला असतां तें स्वतः प्रयत्नावांचून ती गोष्ट सिद्धीस नेतें. परंतु सुज्ञ लोक प्रयत्नावर भरंवसा ठेवून व दैवाचा आश्रय करून चालतात. हे नरर्षभा, मनुष्याचीं सर्व कार्यें या दोहोंच्याच योगानें सफल किंवा विफल होतात. प्रयत्न केला असतां तो दैवानें सिद्धीस जातो. तसेंच उत्तम प्रकारें प्रयत्न केला असूनहि तो उद्योग व्यर्थ गेल्याचें आपण पहातों. यावरून मनुष्यांमध्यें जे मूर्ख किंवा आळशी असतात, ते प्रयत्नाची थट्टा करितात. परंतु शहाण्यांना तें आवडत नाहीं. उद्योग केला असतां तो व्यर्थ गेल्याचें प्रायशः दिसत नाहीं आणि मनुष्यानें उद्योग केला नाहीं, तर त्याला दुःख प्राप्त होतें. एखाद्या मनुष्याला उद्योग न करितां लाभ होतो किंवा एखाद्याला पुष्कळ उद्योग करून कांहींच लाभत नाहीं, असेंहि होतें. परंतु ह्या दोन्ही गोष्टी घडून येत असतात. जो मनुष्य उद्योगी असतो, तो पोट भरूं शकतो आणि आळशी मनुष्याला सुख कधींच मिळत नाहीं. या लोकामध्यें उद्योगी मनुष्यांचेंच हित झालेलें दिसतें. उद्योगी मनुष्याला उद्योगापासून कदाचित् कांहीं फलप्राप्ति झाली नाहीं, तरी तो लोकांच्या निंदेस पात्र होत नाहीं. उलट उद्योग फलप्रद झाला, तर इष्ट वस्तु मिळते. जो कोणी उद्योगावांचून फल मिळवितो, त्याची जनांत निंदा होते आणि तो दुसऱ्यांच्या द्वेषास पात्र होतो. या गोष्टीकडे दुर्लक्ष्य करून जो भलत्या मार्गानें जातो, तो आपल्यावर संकटें ओढवून आणतो, असें सुज्ञ लोकांचें म्हणणें आहे.

उद्योग आणि दैव यांतून कोणतीहि एखादी बाजू लंगडी पडल्यास कार्यसिद्धि होत नाहीं. ज्यांत उद्योग नाहीं, असें कोणतेंहि कार्य सिद्धि पावत नाहीं. म्हणून प्रथमतः देवतांना नमस्कार करून जो दक्षतेनें कार्यारंभ

करितो, त्याला अपयश म्हणून येणार नाहीं. योग्य रीतीनें कोणतेंहि कार्य करणें म्हणजे वृद्ध व वडील माणसांकडे जाऊन कोणती गोष्ट श्रेयस्कर होईल हें त्यांस विचारावें आणि ते सांगतील त्याप्रमाणें करावें. उद्योगी मनुष्यानें वडील मनुष्यांचा उपदेश पदोपदीं घ्यावा. कार्यसिद्धि करून घेण्यास तेंच योग्य साधन असून त्याच्याच योगें यशःसिद्धि होत असते. वृद्धांचें वचन ऐकून जो आपल्या प्रयत्नाची योजना करितो, त्याला उद्योगाचें फल त्वरित मिळतें. जो कोणी प्रेमभावानें, संतापानें, भयानें किंवा लोभानें एकाद्या वस्तूवर लोभ ठेवून तीविषयीं यत्न करितो, तो निरर्गल व अवमानी लौकरच वैभवाला मुकतो !

अशाच तऱ्हेचा उद्योग ह्या लुब्ध आणि अदूरदर्शी दुर्योधनानें कोणत्याहि प्रकारचा विचार न करितां मूर्खपणानें केला. आपल्या कल्याणकर्त्यांचा उपदेश न ऐकतां असाधु जनांच्या मसलतीनें तो वागला. आपल्यापेक्षां गुणवत्तर अशा पांडवांशीं सर्वांनीं निवारण केलें असतांहि त्यानें वैर केलें ! हा पूर्वींपासूनच दुःशील असल्यामुळें त्याच्या हातून कोणतेंहि कार्य धैर्यानें होईनासें झालें आणि संकटकाल प्राप्त झाला असतां संताप करून तो आपल्या मित्रांचाहि सल्ला घेईना. त्या पापी पुरुषाचा पक्ष स्वीकारून आम्ही वागल्यामुळें आमच्यावर हा असा भयंकर प्रसंग येऊन ठेपला ! त्या संकटामुळें मी इतका संतप्त झालों आहें कीं कितीहि विचार केला तरी स्वतःचें कल्याण कशांत आहे, तेंच समजत नाहीं ! ज्याच्या बुद्धीला मोह होत असतो, तो आपल्या इष्टमित्रांचा उपदेश घेत असतो. कारण त्यांच्या उपदेशामध्यें ह्याला आवश्यक असें बुद्धिकौशल्य व धोरण सांठविलेलें असतें आणि त्यामुळेंच ह्याला आपला कल्याणमार्ग दिसून येतो. अशा शहाण्या सुहृज्जनांचा उपदेश घेतल्यानें ते ह्याच्या कार्यभागाचा विचार करतील, मग ते जें कांहीं करायला सांगतील, त्याप्रमाणें करावें. तर आपण आतां सर्व मिळून धृतराष्ट्र, गांधारी आणि महामति विदुर यांजकडे जाऊं आणि त्यांचें मत घेऊं. ते आपणाला जो कल्याणाचा मार्ग दाखवितील, तो आपण स्वीकारावा, असें माझें मत आहे. आपण कार्याला आरंभच केला नाहीं, तर कार्यसिद्धि कधींहि होणार नाहीं. प्रयत्न करूनहि ज्यांचें कार्य होत नाहीं, ते हतभागीच समजले पाहिजेत; त्याबद्दल जास्त विचार करण्याचें कारण नाहीं ! १०. १. २.

अध्याय ३ रा.

[१ कृपाचार्यांच्या वचनाचा अनादर करून कृप आणि कृतवर्मा यांपुढें झोंपीं गेलेल्या पांडवांचा आणि पांचालांचा वध करण्याची अश्वत्थाम्याची प्रतिज्ञा.]

(१) **संजय**—हे राजा, कृपाचार्यांचें धर्मार्थयुक्त व शुभ भाषण ऐकून अश्वत्थामा दुःखव्याकुळ व शोकपूरित होऊन गेला. अग्नीप्रमाणें तो नखशिखांत पेटला आणि मोठ्या निष्ठुरतेनें त्या दोघांना म्हणाला, "प्रत्येक मनुष्यामध्यें जी म्हणून बुद्धि सांठविली असते तिच्यावरच तो संतुष्ट असतो. प्रत्येक मनुष्य आपणाला मोठा बुद्धिवान् समजत असतो आणि आपणाला धन्य समजून आपली प्रशंसा करीत असतो. अशी प्रत्येकाची बुद्धि आपली स्वतःची प्रशंसा करून घेण्यांत मग्न असते. सर्वजण परबुद्धीची निंदा करून आपलीच स्तुति करीत असतात. कारणपरत्वें जे एकचित्त होऊन कांहीं कालपावेतों एकमेकांवर संतुष्ट राहतात आणि परस्परांबद्दल प्रेम दाखवितात, ते कालांतरानें एकमेकांचे विरोधी होतात. विशेषेंकरून मनुष्याचे चित्तवैचित्र्यामुळें मन विह्वल झालें असतां प्रत्येकाला वेगवेगळी बुद्धि सुचत असते. ज्याप्रमाणें एखादा कुशल वैद्य व्याधीची परीक्षा करून यथाशास्त्र उपाययोजना करितो, त्याप्रमाणें आपल्या बुद्ध्यनुसार इष्टकार्यसिद्ध्यर्थ दुसरीं मनुष्यें त्याला नांवें ठेवीत असलीं तरी तो युक्त्या योजीत असतो. तारुण्यांत मनुष्याची बुद्धि एक प्रकारची असते, मध्यम वयांत तिला वेगळें वळण लागतें व वृद्धावस्थेंत त्याला तिसरीच बुद्धि पसंत पडते."

"हे भोजा, एखादें मोठें संकट किंवा भाग्यकाल प्राप्त झाला असतां मनुष्याच्या बुद्धींत फरक होतो. एकाच मनुष्यामध्यें प्रथम जी बुद्धि असते, ती पुढें समयानुरूप त्याला नापसंत होते. आपल्या मनाशीं ताडून पाहून जी मति त्याला योग्य वाटेल, तिचा अवलंब करून तो आपलें कार्य करीत असतो आणि अशाच रीतीनें त्याचा उद्योग चाललेला असतो. हे कृतवर्मन्, प्रत्येक मनुष्य हें कृत्य चांगलें असें एकदां निश्चित करून मग जिवावर उदार होऊन कार्य करण्यास प्रारंभ करितो. आपल्या मनाशीं निश्चित बुद्धि ठरवून मनुष्यें वेगवेगळे उद्योग करीत असतात व त्यांतच आपलें हित आहे, असें त्यांस वाटत असतें!

"आतां या संकटकालीं मला जी बुद्धि सुचली आहे व जीमुळें माझा

शोकहि नाहींसा झाला आहे, ती तुम्हांला सांगतों. ब्रह्मदेवानें सर्व प्रजा निर्माण करून त्यांच्या मागें वेगवेगळें कर्म लावून दिलें आहे. त्यानें वर्णा-वर्णांच्या ठिकाणीं एकएक गुण नेमून दिला आहे. ब्राह्मणाच्या ठिकाणीं श्रेष्ठ-प्रकारची विद्या, क्षत्रियाच्या ठिकाणीं उत्तम तेज, वैश्यामध्यें उद्योगाविषयीं दक्षता आणि शूद्रामध्यें वरील तीनहि वर्णांविषयीं प्रेमबुद्धि त्यानें ठरवून दिली आहे. ज्यानें मनोविकार दमन केले नाहींत तो ब्राह्मण असाधु होय, पराक्रम-हीन क्षत्रिय अधम होय, असावध वैश्य निंद्य होय आणि तिन्ही वर्णांशीं प्रति-कूलतेनें वागणारा शूद्र नीच होय !

"मी ब्राह्मणाच्या श्रेष्ठ व पूज्य कुलामध्यें जन्मलों असून माझ्या मंद भाग्यानें मी क्षात्रधर्माचा स्वीकार केला आहे. क्षत्रिय धर्म एकदां स्वीकारून मी ब्राह्मण्याला अनुसरून शमदमादि मोठमोठीं साधनें करूं लागेन, तर ती गोष्ट सज्जनांना मान्य होणार नाहीं. दिव्य अस्त्रें धारण करून पित्याचा वध रणांगणांत झालेला पाहून मी आतां सभेमध्यें काय बरें सांगावें ? आज मी क्षत्रियधर्माचें मनःपूर्वक आचरण करून दुर्योधन राजाचा व माझ्या महात्म्या पित्याचा उतराई होईन ! आज विजयी पांचाल योद्धे रथ, कवचें इत्यादि युद्धसामग्री बाजूला ठेवून मोठ्या हर्षानें निद्रा घेत असतील. ते श्रमानें श्रांत होऊन विजयानंदामुळें आपल्या शिबिरांत स्वस्थ निद्रावश होऊन पडले असतां त्यांवर वेगानें छापा घालीन आणि इंद्रानें दैत्यांचा ज्याप्रमाणें संहार उडविला, त्याप्रमाणें सर्वांना मारून त्यांच्या प्रेतांचे ढीग करून पृथ्वीतलावर पाडीन ! वणवा पेटला असतां ज्याप्रमाणें तो सर्व रान खाक करून टाकतो, त्याप्रमाणें धृष्टद्युम्नादि सर्व वीरांचा मी निःपात करीन ! अशारीतीनें त्या पांचालांचा वध केल्यानेंच माझ्या मनाला शांति मिळेल !

"ज्याप्रमाणें पिनाकपाणि रुद्र क्रुद्ध होऊन पशूंचा संहार करितो, त्याप्रमाणें मी आज सर्व पांचालांचा व पांडुपुत्रांचाहि वध करीन आणि मोठ्या संतोषानें त्यांचीं प्रेतें ओढून टाकीन ! मी सर्व पांचालांच्या प्रेतांचें आज भूमातेला दान करीन ! अशा प्रकारें त्यांपैकीं प्रत्येकाचा वध करून मी पित्याच्या ऋणांतून मुक्त होईन ! त्याबरोबरच दुर्योधन, कर्ण, भीष्म आणि जयद्रथ यांचाहि ती उतराई होईन ! मी आज पांचालांची दुर्दशा उडविणार ! आज रात्रीं त्या पांचालराज धृष्टद्युम्नाचें शीर्ष पशूच्या मस्तकाप्रमाणें मी क्षणांत

फोडीन! हे गौतमा, आज पांचाल आणि पांडव यांचीं मुलें निजलीं असतील, त्या सर्वांचा या तीक्ष्ण खड्गानें संहार करीन! हे महामते, आज रात्रीं सर्व पांचालसेनेचा संहार झोंपेंत करून मी कृतकृत्य व सुखी होईन!" १०. १. ३.

अध्याय ४ था.

[१ अश्वत्थामा व कृपाचार्य यांचा संवाद.]

(१) कृपाचार्य—हे अश्वत्थामन्, शत्रूंचा सूड घेण्याची तुला जी बुद्धि सुचली ती खरोखरच स्तुत्य आहे. वज्रपाणि इंद्र जरी स्वतः आला, तरी तो तुझें निवारण करूं शकणार नाहीं. आम्हीहि तुझ्या मदतीकरितां प्रभातकालीं येऊं! कवचादि काढून तूं आज रात्रभर विश्रांति घे. मी आणि सात्वत कृतवर्मा कवचें घालून रथावर बसूं व उद्यां तूं शत्रूंवर पराक्रम गाजविण्यास निघशील तेव्हां तुझ्यामागून येऊं. तूं आपल्या पराक्रमानें शत्रू व त्यांचे अनुचर या सर्वांचा वध करशील. कारण तुझा पराक्रम तसाच आहे. एवढी रात्र तूं विश्रांति घे. तुला रात्रीं फार जागरण झालें आहे. म्हणून तूं ह्या रात्रभर झोंप घे. हे मानदा, तूं रात्रभर विश्रांति घेऊन स्वस्थचित्त झाल्यावर आम्हांसहित शत्रूंवर जाऊन त्यांचा वध करशील, यांत संशय नाहीं. बाबा, वीरांमध्यें तूं श्रेष्ठ आहेस, तूं आपलीं श्रेष्ठ आयुधें घेऊन युद्धाला निघालास, म्हणजे साक्षात् देवराज इंद्रहि तुला जिंकूं शकणार नाहीं. अरे, हा कृपाचार्य बरोबर असतां आणि कृतवर्मा तुझें रक्षण करीत असतां क्षुब्ध झालेल्या तुजपुढें इंद्र जरी आला, तरी तो काय करणार? म्हणून आम्ही एवढी रात्र झोंप घेऊं आणि विश्रांति घेतल्यावर अगदीं पहांटेला मोठ्या हुशारीनें शत्रूंचा वध करूं. तुझीं अस्त्रें दिव्य आहेत. माझींहि तशींच आहेत आणि हा सात्वत कृतवर्मा मोठा धनुर्धर असून युद्धांतहि तसाच कुशल आहे. तर आम्ही सर्व एकत्र होऊन जमून आलेल्या सर्व शत्रूंचा रणांत वध करून आनंदित होऊं. वत्सा, रात्रभर स्वस्थ मनानें खुशाल निद्रा घे.

हे नरोत्तमा, तूं रथांत बसून निघालास म्हणजे मी आणि कृतवर्मा दोघेहि कवचें धारण करून व रथांत बसून तुजबरोबर येऊं. नंतर तूं त्यांच्या शिबिरांत जाऊन आपलें नांव त्यांस सांग आणि युद्धांत सर्व शत्रूंना गांठून समरांगणांत

त्यांचा संहार कर ! मग प्रभात होतांच इंद्रानें महासुरांचा वध करून जसा आनंद केला तसा तूंहि कर ! जसा तो दैत्यशत्रु इंद्र क्रुद्ध होऊन सर्व दैत्यसेनेला जिंकण्याविषयीं समर्थ होता, तसा तूंहि सर्व पांचालसेना रणांगणांत जिंकूं शकशील ! माझ्यासहित तूं रणांत प्रवेश केला असतां आणि कृतवर्मा तुझें रक्षण करीत असतां साक्षात् वज्रपाणि इंद्र जरी उतरून आला, तरी त्याचाहि तुजपुढें टिकाव लागणार नाहीं ! वत्सा, समरांगणांत मी किंवा कृतवर्मा पांडवांना जिंकल्याशिवाय कधींहि माघार घेणार नाहीं. त्या क्रुद्ध पांचालांचा पांडवांसह रणांत वध करून येऊं किंवा रणांत मृत्यु पावून स्वर्गाला तरी जाऊं ! प्रभातकालीं आम्ही तुला सर्व तऱ्हेनें मदत करूं ! हे अनघा, हें मी तुला सत्य सांगत आहें ! "

मामाचें असें हितकारक भाषण श्रवण करतांच अश्वत्थाम्याला संताप चढला आणि तो डोळे लाल करून आवेशानें त्याला बोलला, " मनुष्य दुःखविह्वल किंवा संतप्त असला, अथवा एखादा अर्थ साधण्याकरितां विचार करीत असला किंवा कांहीं गोष्टीचें सतत चिंतन करीत असला, तर त्याला निद्रा कशी यावी ? ह्या चारहि गोष्टी आज माझ्यामध्यें आहेत, हें लक्ष्यांत आण. ह्या चार प्रकारांपैकीं एक जो संताप तो माझ्या निद्रेचा क्षणोक्षणीं भंग करीत असतो. पितृवध मनांत येऊन माझ्या मनाला कितीतरी दुःख होत असेल ? तें दुःख माझ्या हृदयाला जाळून टाकीत आहे. माझ्या अंतःकरणांत झालेल्या दुःखाचा रात्रंदिवस केव्हांच उपशम होत नाहीं. त्यांत विशेषेंकरून त्या पाप्यांनीं माझ्या पित्याला मजसमक्ष मारिलें, ही गोष्ट माझ्या अंतःकरणाला घरे पाडीत आहे ! माझ्यासारखा मनुष्य या जगांत एक क्षणभर तरी जगला कसा ? आणि 'द्रोणाचार्य मारला गेला,' हे पांचालांचे आनंदाचे उद्गार मीं ऐकून तरी कसे घ्यावे ? धृष्टद्युम्नाची सरशी झाल्यामुळें मला जगावें, असें सुद्धां वाटत नाहीं. त्यानें माझ्या पित्याचा वध केला असल्यामुळें तो आणि त्याचे सोबती सर्व पांचाल वीर यांचाहि वध झाला पाहिजे !

" दुर्योधन राजाच्या मांड्या भग्न होऊन त्यानें केलेला विलाप मीं ऐकिला; तशा प्रकारच्या विलापानें कोणत्या मनुष्याचें अंतःकरण मग तो निर्दय असला तरी फुटल्यावांचून राहील बरें ? मनुष्य कितीहि अकरुण असला, तरी त्याच्याहि डोळ्यांतून दुःखाश्रू आले असते. ऊरुभंग पावलेल्या दुर्योधनाचे उद्गार

ऐकून आणि मी जिवंत असतांहि आमच्या पक्षाचा पराभव झालेला मनांत येऊन वारिवेगानें ज्याप्रमाणें समुद्र फुगतो, त्याप्रमाणें माझा शोक वाढून अनावर होतो. एकांतांत विचार सुरू होऊन निद्रा कोठून मिळणार आणि सुखाची तरी प्राप्ति कशी होणार ? जोंपर्यंत आमचे शत्रूंचें रक्षण वासुदेव आणि अर्जुन ह्यांकडून होत आहे, तोंपर्यंत ते इंद्रालाहि अजिंक्य आहेत असें माझें मत आहे. तथापि उत्पन्न झालेला कोप मला आंवरतां येत नाहीं. या कोपापासून मला परावृत्त करील असा मनुष्यहि या लोकांत कोणी दिसत नाहीं ! माझ्या मनाची जी निश्चयबुद्धि झाली आहे, तीच मला पसंत वाटत आहे. माझ्या मित्रांचा पराभव होऊन पांडवांचा जय झाला, ही गोष्ट वार्तिकांच्या तोंडून ऐकिल्यापासून माझ्या हृदयांत दुःखाग्नि सारखा पेटत आहे. आज शत्रु निजले असतां त्यांचा वध करून मी संतापहीन होईन आणि मग सुखानें निद्रा घेईन." १०. १. ४.

अध्याय ५ वा.

[१ कृपाचार्य व अश्वत्थामा यांचा संवाद. २ अश्वत्थाम्याचें शत्रूच्या शिबिरद्वारीं आगमन. ३ सौहार्दामुळें कृप व कृतवर्मा अश्वत्थाम्याच्या मागून जातात.]

(१) कृप—दुर्बुद्धि मनुष्य एकदां मनोविकारांच्या स्वाधीन झाला म्हणजे त्यानें धर्मार्थ समजून घेण्याचा कितीहि प्रयत्न केला, तरी तो व्यर्थच होय असें मला वाटतें. तसेंच मनुष्य कितीहि बुद्धिवान् असला आणि त्याला जर नैतिक शिक्षण मिळालें नाहीं, तरीहि त्याला धर्मार्थांचें ज्ञान होणार नाहीं. त्याचप्रमाणें बुद्धीचा जड मनुष्य कितीहि सामर्थ्यवान् असला आणि त्यानें पंडिताजवळ फार दिवस राहून जरी त्याची सेवा केली, तरी त्याला पक्कान्नांत बुडवून ठेवलेल्या पळीप्रमाणें धर्माचीं तत्त्वें समजणें शक्य नाहीं. उलट एकादा प्राज्ञ मनुष्य पंडिताजवळ स्वल्पकाळ जरी राहिला, तरी जिह्वेला ज्याप्रमाणें पक्कान्नांची रुचि तत्काळ समजते, त्याप्रमाणें त्याला धर्मतत्त्वें समजूं लागतात ! मेधावी मनुष्य नियतेंद्रिय असून ज्ञानसंपादनाची त्याला आवड असेल, तर त्याला सर्व शास्त्रें अवगत होतील आणि जो भाग त्याला घेण्यासारखा असेल त्याला विरोध तो कधींहि करणार नाहीं. परंतु जो कोणाचेंहि ऐकणार नाहीं, जो सर्वदा हितकर्त्यांचा अवमान करणारा, दुरात्मा आणि पापी असतो, तो कोणी कल्याण मार्ग दाख-

विला, तरी त्याला टाकून पापमार्गालाच अनुसरतो ! सुहृद् असतात, ते त्याला पापकर्मापासून परावृत्त करूं पाहतात; परंतु तो दैववान् असल्यास त्यांच्या उपदेशानें माघारा फिरतो, परंतु तो दुर्दैवी असल्यास त्यांचें म्हणणें न ऐकतां विपरीत वागत असतो ! भ्रांतचित्त मनुष्याचें नानाविध भाषणांनीं नियमन करतां येतें, तसेंच सुहृज्जनांकडूनहि त्याला सन्मार्गावर आणतां येतें. असें शक्य नसल्यास, त्याचा नाश हा ठेवलेलाच असतो. अशारीतीनें पापकर्माला प्रवृत्त होणाऱ्या जाणत्या मनुष्याचा ज्ञानी मनुष्य यथाशक्ति पुनःपुनः निषेध करीत असतात.

वत्सा, हितमार्गाकडे लक्ष्य देऊन आणि मन ताब्यांत ठेवून माझ्या सांगण्याप्रमाणें वाग, म्हणजे मग तूं पश्चात्तापांत पडणार नाहींस ! निद्रावश झालेल्यांचा वध करणें धर्मशास्त्राला संमत नाहीं. त्याचप्रमाणें ज्यांनीं शस्त्रें ठेविलीं आहेत, ज्यांनीं रथ, अश्व इत्यादि वाहनांचा त्याग केला आहे, जे 'मी तुझा आहें' असें म्हणून आश्रयाला आले, जे शरण आले आहेत, अशांचा वध करणें कधींहि प्रशस्त नाहीं. आज पांचाल कवचें काढून सारी रात्र निर्धास्तपणें प्रेतांप्रमाणें निद्रावस्थेंत पडून राहतील; त्यांचा जो कपटानें घात करण्यास प्रवृत्त होईल तो अगाध, भयंकर व दुस्तर नरकांत पडेल यांत संशय नाहीं ! जगांतील सर्व अश्वशास्त्रवेत्त्यांमध्यें तूं श्रेष्ठ आहेस. तसेंच ह्या लोकीं यत्किंचितहि पातक आजपर्यंत तुला लागलेलें नाहीं. तूं सूर्यासारखा तेजस्वी आहेस; तरी उद्यां सकाळीं सूर्योदय होतांच सर्व भूतांच्या साक्षीनें रणांगणांवर शत्रूंना जिंकून टाक ! कोणतेंहि निंद्य कर्म तुझ्या हातून होणें हें तुला शोभादायक नाहीं. शुक्ल वस्त्रावर रक्तपात झाल्यासारखें तें कर्म होईल, असें मला वाटत आहे !

अश्वत्थामा—मामा, तूं मला जें जें सांगितलेंस, तें सर्व खरें आहे, यांत संशय नाहीं. परंतु हा शास्त्रसेतु त्यांनींच भेदून टाकिला आहे. अनेक राजे आणि तूंहि सन्निध असतां माझ्या न्यस्तशस्त्र पित्याचा धृष्टद्युम्नानें वध केला ! रथिश्रेष्ठ कर्णाचें रथचक्र भूमींत रुतून तो संकटांत सांपडला असतां अर्जुनानें त्याला मारलें ! त्याचप्रमाणें शिखंडीला पुढें करून न्यस्तशस्त्र व निरायुध शंतनुपुत्र भीष्माला अर्जुनानें मारिलें ! महाधनुर्धर भूरिश्रवा रणांत सहज सांपडला असतां व सर्व राजे आक्रोश करीत असतां त्यांचेसमक्ष सात्यकीनें त्याचा वध केला !

समरांगणांत भीमानें दुर्योधनाला गांठून सर्व राजांच्या समक्ष अधर्मानेंच त्याला गदेनें पाडिलें. पुष्कळ महारथ्यांनीं एकट्या दुर्योधनाला वेढल्यावर भीमसेनानें अधर्मानें त्या नरव्याघ्राला मारिलें ! त्या भग्नजानु दुर्योधनाचा विलाप वार्तिकांकडून माझ्या कानीं आला, तो ऐकून माझ्या हृदयाला घरे पडत आहेत ! अशा रीतीनें ज्यांनीं धर्ममर्यादेचा भंग केला, त्या पापी व अधार्मिक पांचालांची तूं कां बरें निंदा करीत नाहींस ? माझ्या पित्याचा वध ज्यांनीं केला, त्या पांचालांना आज रात्रीं ते निद्रित असतां मी मारून टाकणार ! त्यामुळें मला कीट किंवा पतंग यांचा जन्म प्राप्त झाला तरी हरकत नाहीं ! हें काम माझ्या हातून केव्हां होईल, याविषयीं माझ्या मनाला सारखी हुरहूर लागली आहे ! अशा स्थितींत मला निद्रा किंवा सुख तरी कोठून मिळणार ! त्यांच्या वधाविषयीं मीं केलेला निश्चय फिरवील असा कोणी मनुष्य जगांत झाला नाहीं व पुढेंहि होणार नाहीं !

(२) **संजय**—महाराजा, असें बोलून त्या प्रतापी अश्वत्थाम्यानें एकांतांत रथाला अश्व जुंपले आणि तो शत्रूंवर धांवला. तें पाहून कृपाचार्य व कृतवर्मा यांनीं त्याला विचारिलें, ‘ अरे, तूं हा रथ काय उद्देशानें जोडलास ? तुझ्या मनांत काय करावयाचें आहे ? हे नरश्रेष्ठा, तुझे जे प्रयत्न आणि साहित्य तेच आमचे प्रयत्न आणि साहित्य होय. तुझें सुखदुःख तेंच आमचें सुखदुःख, याविषयीं मनांत किंचित्‌हि शंका आणूं नकोस ! ’ तेव्हां त्या क्रुद्ध अश्वत्थाम्यानें आपल्या पित्याचा वध आठवून जें करण्याचें मनांत योजिलें, तें सर्व त्यांस सांगितलें. तो म्हणाला, “ माझ्या पित्यानें तीक्ष्ण बाणांनीं लक्षावधि योद्ध्यांचा संहार करून न्यस्तशस्त्र झाला असतां त्या धृष्टद्युम्नानें त्याला मारिलें ! मीहि तसाच त्या पापी व अधर्मी पांचाल राजपुत्राचा दुष्ट उपायांनींच वध करणार ! माझ्या हातून तो पापी पशूप्रमाणें मारला गेला असतां युद्ध करून धारातीर्थी देह ठेवल्यानें मिळणारी गति त्याला मिळणार नाहीं, असें मला वाटतें, तर महारथी वीरहो, तुम्ही कवचें धारण करून व खड्ग-धनुष्यें हातांत घेऊन माझ्या मागें सिद्ध रहा ! ”

(३) राजा, असें बोलून अश्वत्थामा रथावर चढला आणि शत्रूवर चाल करून गेला. त्याच्या मागून कृपाचार्य व कृतवर्मा हेहि निघाले. तेव्हां ते शत्रूवर चालून जाणारे तिघे यज्ञांतील आहुतींनीं समिद्ध अशा तीन अग्नींप्रमाणें

शोभायमान दिसले. हे राजा, मग जेथें शत्रूंकडील लोक गाढ झोंप घेत होते, अशा त्या शिबिरांत ते येऊन पोंचले. तेथें तो महारथ अश्वत्थामा शिबिराच्या द्वारदेशीं येऊन थांबला. १०. १. ५.

अध्याय ६ वा.

[१ अश्वत्थाम्याला शिबिरद्वारीं महद्भूतदर्शन. २ अश्वत्थाम्यानें टाकलेल्या शस्त्रास्त्रांचें त्याकडून ग्रसन. ३ पश्चात्तापानें अश्वत्थाम्यानें केलेली महादेवोपासना.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, द्वारदेशीं अश्वत्थामा उभा आहे, असें पाहून कृपाचार्य व कृतवर्मा यांनीं काय केलें, तें मला सांग !

संजय—तो क्रोधसंतप्त महारथ अश्वत्थामा कृप व कृतवर्मा यांचा विचार घेऊन शिबिरद्वारीं येऊन पोंचला. तेथें येतो तों दार अडवून बसलेलें एक महद्भूत त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्याचें शरीर मोठें धिप्पाड असून त्याची कांति चंद्रसूर्यांप्रमाणे होती. त्याचें स्वरूप अंगावर रोमांच उभे करण्यासारखें भयंकर होतें. त्यानें अंगावर व्याघ्रचर्म धारण केलें होतें. त्याच्या अंगावरून रुधिराचे लोट वहात होते. त्यानें कृष्णाजिन परिधान केलें होतें; त्याचें यज्ञोपवीत नागांचें होतें. त्यानें आपल्या लांब व पुष्ट हातांत नाना प्रकारचीं आयुधें धारण केलीं होतीं. बाहुभूषणांच्या ठिकाणीं त्यानें मोठमोठे सर्प बांधले होते. त्यांच्या तोंडांतून मोठमोठ्या ज्वाला निघत होत्या. त्याचें तोंड पसरलेलें असल्यामुळें दांत दिसत होते. त्यामुळें तें भयंकर झालें होतें. त्याचे चित्रविचित्र सहस्र डोळे होते, त्यांयोगें त्याचें स्वरूप भीषण दिसत होतें. त्याचें स्वरूप व वेष यांचें वर्णन करणेंहि शक्य नाहीं ! तें पाहिल्यावर प्रत्यक्ष पर्वत देखील भयानें फुटून जातील, इतकें तें भयंकर होतें ! त्याचें तोंड, नाक, कान आणि हजारों डोळे यांतून सारख्या ज्वाला निघत होत्या. त्याच्या तेजाच्या किरणांतून शंख, चक्र, आणि गदा धारण करणाऱ्या हजारों कृष्णमूर्ति दिसूं लागल्या !

(२) अश्वत्थाम्यानें तें अद्भुत भयंकर भूत पाहिलें तरी त्याच्या मनाला यत्किंचितहि भीति वाटली नाहीं. त्यानें त्याजवर दिव्य अस्त्रवृष्टि केली, परंतु समुद्रांतील वडवानल ज्याप्रमाणें पाण्याचे ओघ शोपून टाकतो, त्याप्रमाणें त्या महाभूतानें अश्वत्थाम्याचे सर्व बाण गिळून टाकिले ! आपले सर्व बाण त्या भूतानें निरर्थक करून टाकल्याचें पाहून त्यानें अग्निशिखेप्रमाणें प्रदीप्त अशी

आपली रथशक्ति त्याच्यावर सोडली ! ती दीप्ताग्र रथशक्ति त्याच्या अंगावर आपटून भंगून गेली ! राजा, मिथुनराशीच्या शेवटीं सूर्याचें तेज अतिदीप्त असतां एकादी मोठी उल्का आकाशांतून सूर्यावर पडून खाक होऊन जावी, त्याप्रमाणें त्या शक्तीची स्थिति झाली ! नंतर अश्वत्थाम्यानें बिळांतून दिव्य सर्प बाहेर ओढून काढावा, त्याप्रमाणें सोन्याच्या मुठीचें अतितेजःपुंज खड्ग म्यानांतून काढिलें आणि तें त्या भूतावर सोडलें. परंतु नकुल जसा बिळांत शिरतो, त्याप्रमाणें तें खड्ग त्याच्या अंगांत शिरून लुप्त झालें ! मग त्या संतप्त अश्वत्थाम्यानें विद्युल्लतेसमान आपली गदा त्या भूतावर सोडली, परंतु तिचाहि त्यानें ग्रास केला !

(३) राजा, इतकें झाल्यावर आपल्या जवळचीं सर्व आयुधें संपलीं, असें अश्वत्थाम्याच्या नजरेस आलें आणि सर्व आकाश जनार्दनाच्या मूर्तींनीं व्यापून गेल्याचें त्याला आढळून आलें ! तेव्हां निरायुध अश्वत्थामा तो अद्भुत प्रकार पाहून आणि कृपाचार्यांचें भाषण ध्यानांत आणून म्हणाला, “ आधीं अप्रिय परंतु शेवटीं हितकारक असा मित्रांचा उपदेश जो ऐकत नाहीं, तो आपत्तींत पडला असतां माझ्याप्रमाणें शोकांत पडतो. त्या दोघांच्या म्हणण्याप्रमाणें मी न वागल्यामुळें माझ्यावर हा प्रसंग आला आहे. शास्त्रांत जे अवध्य म्हणून सांगितले आहेत, त्यांना शास्त्राज्ञा झुगारून जो मारूं पाहतो, तो सन्मार्गापासून असन्मार्गांत पडून आपला घात करून घेतो. गाई, ब्राह्मण, राजा, स्त्रिया, मित्र, माता, गुरू, लुले, जड, अंध, सुप्त, दचकून उठलेले, डोकें फिरलेले इत्यादि प्रकारच्या मनुष्यांवर केव्हांहि शस्त्रप्रहार करूं नये ! अशा प्रकारचा उपदेश गुरुजनांनीं सर्व मनुष्यांना केलेला आहे ! तो सनातन शास्त्रसंमत मार्ग सोडून दुर्मार्गाचें अवलंबन करून मी या भयंकर संकटांत पडलों आहें ! मनुष्यानें एकाद्या महत् कार्यास हात घालावा आणि तें काम शेवटाला नेण्याचें आपणाला सामर्थ्य नाहीं असें पाहून भीतीनें माघार घ्यावी ही फार मोठी आपत्ति होय, असें विद्वान् लोकांचें मत आहे. दैवापुढें मानुषी कृति कांहीं चालत नाहीं, असें म्हटलें आहे. मनुष्य प्रयत्न करीत असतां दैवयोगानें तो यत्न साधत नाहींसें झाल्यास तो धर्ममार्गापासून च्युत होतो आणि संकटांत पडतो. कोणत्याहि गोष्टीची प्रतिज्ञा करणें म्हणजे मूर्खपण होय, असें विद्वान् लोक म्हणतात. कारण एकाद्या कार्याला आरंभ करून मग मनुष्य भीतीनें माघार घेतो. तर माझ्या अधर्माचरणानेंच हें भय आज मला प्राप्त झालें आहे. द्रोणसुत अश्व-

त्थामा युद्धांतून कधींहि मागें फिरणार नाहीं; परंतु हें महद्भूत काळदंडाप्रमाणें माझ्यापुढें उभें आहे! मीं सर्व प्रकारें विचार करून पाहिला, तरी हें काय आहे तें मला समजत नाहीं. एकंदरींत माझी कलुषबुद्धि अधर्माकडे वळली आणि तिचेंच हें घोर फल असून याचा परिणाम फार भयंकर होणार, यांत संशय नाहीं. मीं आज युद्धांतून मागें फिरावें ही गोष्ट दैवविहित आहे. दैवसंकल्पाविरुद्ध जाणें कोणालाहि शक्य नाहीं. म्हणून मी आतां सर्वशक्तिमान् प्रभु जो शंकर त्याला शरण जातों म्हणजे तो ह्या घोर दैवदंडाचा नाश करून टाकील! तो निरामय, जटाधारी, देवांचा देव, उमापति, रुद्र, भगनेत्रहर, हर, विक्रमानें आणि तपानें सर्व देवांहून अधिक आहे. अशा त्या गिरीश शूलपाणि शंकरालाच मी शरण जातों!" १०. १. ६.

अध्याय ७ वा.

[१ अश्वत्थाम्याचें शिवस्तवन. २ अश्वत्थाम्यापुढें कांचनवेदीमध्यें अग्नीचा उद्भव. ३ अश्वत्थाम्यास शिवदर्शन व खड्गप्राप्ति.]

(१) **संजय**—हे महाराजा, असा विचार करून तो द्रोणपुत्र अश्वत्थामा रथांतून खालीं उतरला आणि नम्रपणानें देवेश शंकराचें ध्यान करीत राहिला. तो म्हणालाः—

उग्रं स्थाणुं शिवं रुद्रं शर्वमीशानमीश्वरम् ।
गिरीशं वरदं देवं भवभावनमव्ययम् ॥ १
शितिकंठमजं शुक्रं दक्षक्रतुहरं हरम् ।
विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ २
स्मशानवासिनं दृप्तं महागणपतिं विभुम् ।
खट्वांगधारिणं रुद्रं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ॥ ३
मनसा सुविशुद्धेन दुष्करेणाल्पचेतसा ।
सोहमात्मोपहारेण यक्ष्ये त्रिपुरघातिनम् ॥ ४

---

१ ह्या दहाहि श्लोकांत शंकराचीं अनेक नांवें आलीं आहे. त्या नांवांनीं शंकराला अश्वत्थामा संबोधून त्याला शरण जाऊन त्याचें स्तवन करीत आहे. १ भयंकर. २ निश्चल, स्थिर. ३ सर्वसत्ताधिपति. ४ पर्वता(कैलासा)वर निद्रा घेणारा. ५ सृष्टयुत्पादक. ६ शाश्वत. ७ नीलकंठ. ८ उज्ज्वल. ९ आत्मबलिदान करून. १० पूजन करितों.

स्तुतं स्तुत्यं स्तूयमानममोघं[1] कृत्तिवाससम्[2] ।
विलोहितं[3] नीलकंठमसह्यं दुर्निवारणम् ॥ ५
शक्रं[4] ब्रह्मसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च ।
व्रतवंतं तपोनिष्ठमनंतं तपतां गतिम् ॥ ६
बहुरूपं गणाध्यक्षं त्र्यक्षं पारिषदप्रियम्[5] ।
धनाध्यक्षं क्षितिमुखं गौरीहृदयवल्लभम् ॥ ७
कुमारपितरं पिंगं गोवृषोत्तमवाहनम् ।
तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ८
परं परेभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते ।
इष्वस्त्रोत्तमभर्त्तारं[6] दिगंतं देशरक्षिणम् ॥ ९
हिरण्यकवचं देवं चंद्रमौलिविभूषणम् ।
प्रपद्ये[7] शरणं देवं परमेण समाधिना[8] ॥ १०

राजा, अशाप्रकारें स्तवन करून अश्वत्थामा म्हणाला, 'मजवर आलेल्या या घोर व अत्यंत दुष्कर आपत्तींतून मी पार पडेन, तर मी त्या शंकराप्रीत्यर्थ यजन करून अत्यंत पवित्र असा सर्वभूतबलि देईन !'

(२) राजा, त्या पुण्यवान् अश्वत्थाम्याचा हा निश्चय शंकरानें योगानें जाणल्यावर त्या महात्म्याच्या समोर एक सुवर्णवेदी प्राप्त झाली. त्या वेदीवर तत्काळ अग्नि प्रकट होऊन त्यानें आपल्या ज्वालांनीं दिशा, उपदिशा आणि आकाश हीं सर्व व्यापून टाकिलीं. त्या अग्नींतून पर्वतांसारखे किंवा मोठमोठ्या गजांसारखे शिवगण प्रकट झाले. त्यांपैकीं कित्येकांचीं तोंडें व डोळे दीप्तिमान् होते. कित्येकांना अनेक पाय, मस्तकें व हात होते. त्यांनीं चित्रविचित्र अंगदें धारण केलीं होतीं व आपले हात उंच केले होते. कांहींचीं रूपें कुत्र्यांसारखीं होतीं, कित्येकांचीं डुकरांप्रमाणें होतीं तर कित्येकांचीं उंटांसारखीं होतीं. कित्येकांचीं तोंडें अश्वांसारखीं, कित्येकांचीं कोल्ह्यांसारखीं तर कित्येकांचीं बैलांसारखीं होतीं. कित्येकांचीं मुखें अस्वलांसारखीं होतीं, कित्येकांचीं मार्जारांप्रमाणें तर कित्येकांचीं व्याघ्रांसारखीं होतीं. कांहीं काकमुखांचे, कित्येक मंडूकमुखांचे, तर कित्येक पोपटमुखांचे होते. कित्येक महा अजगरांसारखे, कित्येक श्वेतवर्ण हंसांसारखे, तर कित्येक चाषपक्ष्यांसारखे होते.

---

१ समर्थ. २ मृगचर्मधारी. ३ रक्तवर्णाचा. ४ शंकराचें एक नांव. ५ अनुचरांवर प्रेम करणारा. ६ सृष्टिसंहारक. ७ शरण जातों. ८ मनाच्या एकाग्रतेनें.

हे भारता, कित्येकांच्या हातांना कान होते, कित्येकांना हजारों डोळे होते, तर कित्येकांचीं पोटें मोठीं होतीं. कांहींचीं अंगें मांसरहित होतीं, कांहींना मस्तकें नव्हतीं, तर कांहींचे नेत्र व जिह्वा प्रदीप्त होत्या. कांहींच्या केंसांतून ज्याळा निघत होत्या, कांहींचे चार हात व अंगावरील केंस पेटत होते, तर कांहींचा अंगवर्ण शंखासारखा होता. कांहींचा ध्वनि शंखासारखा असून कांहींनीं शंखांच्या माळा गळयांत घातल्या होत्या. कांहींनीं जटा वाढविल्या होत्या, कांहींनीं पांच शिखा ठेविल्या होत्या तर कांहीं बोडके व कांहीं कृशोदर होते. कित्येकांना चार दंष्ट्रा, कित्येकांना चार जिह्वा, कित्येकांना शंकूंसारखे कर्ण, तर कित्येकांच्या मस्तकावर किरीट होते. राजेंद्रा, कितीएक मौंजी धारण केलेले होते व कित्येक आंखूड केंसांचे होते. कांहींनीं पागोटीं घातलीं होतीं, कित्येकांनीं मुकुट मस्तकावर धारण केले होते. कित्येकांचीं मुखें सुंदर असून त्यांनीं चांगले अलंकार अंगांवर घातले होते. कित्येकांनीं कमलमाळा गळयांत घातल्या होत्या. त्यांचें माहात्म्य फारच अद्भुत होतें.

हे भारता, असे ते लक्षावधि गण दिसूं लागले; कित्येकांच्या हातांत शतघ्नी, व वज्रें होतीं, कांहींच्या हातांत मुसळें होतीं, तर कित्येकांच्या हातांत घंटा, कित्येकांच्या हातांत भुशुंडी आणि पाश होते. कांहींनीं हातांत दंड घेतले होते आणि कित्येकांच्या पाठीवर नानाविध बाणयुक्त भाते लोंबत होते. कित्येकांनीं ध्वजा, तर कित्येकांनीं पताका धारण केल्या होत्या. कित्येकांच्या हातांत घंटा, कित्येकांच्या हातांत परश्वध, तर कोणाच्या हातांत महापाश होते. कोणी हातांत दांडकीं, कोणी मोठमोठे खांब तर कोणी खड्गें घेतलीं होतीं. कोणी मस्तकांवर सर्पांचे किरीट धारण केले होते, तर कित्येकांचीं बाहुभूषणें सर्पांचींच होतीं. कित्येकांनीं अंगावर चित्रविचित्र आभरणें घातलीं होतीं. कित्येकांचे ध्वज धुळीनें भरले होते, तर कोणी पंकदिग्ध झालेले दिसत होते. सर्वांनीं शुभ्र वस्त्रें आणि माला धारण केल्या होत्या. कांहींचीं अंगें नीलवर्ण तर कांहींचीं पिंगट वर्णाचीं होतीं. कित्येक गण मोठ्या आनंदानें भेरी, शंख, मृदंग, झांजा, आनक आणि गोमुखें वाजवीत होते, कांहीं गात होते आणि कांहीं नृत्य करीत होते. कित्येक उड्या मारीत चालले होते, कित्येक धांवत होते, तर कित्येक रथांतून वेगानें जात होते. त्यांत कांहीं टकलमाथ्याचे होते, तर कांहींचे केंस वाऱ्यानें उडत होते. कांहीं मदोन्मत्त गजांप्रमाणें वरचेवर शब्द करीत होते. त्यांचें रूप अत्यंत भयंकर असून त्यांच्या हातांत शूल आणि भाले होते. त्यांनीं निरनिराळया रंगांचीं वस्त्रें व माला

धारण केल्या होत्या व नानाविध उट्या लावल्या होत्या. कित्येकांनीं रत्नखचित अंगदें धारण केलीं असून हात वर केले होते. ते पराक्रमी शत्रु-संहारक गण रक्त व वसा यांचें प्राशन करणारे असून त्यांचें भोजन म्हणजे मांस व आंतडीं यांचें असे. कित्येक फार ठेंगणे असून कित्येक फार उंच होते. असे ते सर्व अतिभेसूर दिसत होते.

राजा, त्यांचें सामर्थ्य पृथ्वीवर सूर्य, चंद्र, ग्रह, नक्षत्रें यांसुद्धां आकाश उत्पन्न करून दाखविण्याइतकें होतें, त्यांचा उत्साहहि चतुर्विध भूतग्रामांचा नाश करण्याइतका होता. ते शंकर संतापला असतांहि निर्भय राहून आपल्या इच्छेनुरूप वागत असत. त्यांचें मन सर्वदा आनंदित असून वाग्देवता त्यांना वश होती व ते मत्सररहित होते. ते आठहि प्रकारचे ऐश्वर्यानें संपन्न असून त्याबद्दल त्यांना गर्व नव्हता. त्यांचीं अद्भुत कृत्यें पाहून शंकरालाहि मोठें कौतुक वाटत असे. असे ते शिवगण काया-वाचा-मनानें नित्य शंकराची आराधना करितात आणि तोहि अंतःकरणपूर्वक औरस पुत्रांप्रमाणें त्यांचें रक्षण करीत असतो. स्वाध्याय, ब्रह्मचर्य, तप आणि दम इत्यादिकांनीं त्या शूलांक शंकराची उपासना करून ते त्याच्या सायुज्याला जातात ! या आत्मभूत गणांच्याच साहाय्यानें भगवान् श्रीशंकर पार्वतीसह निखिल सृष्टीचें पालन करीत असतो.

राजा, याप्रमाणें नाना प्रकारचीं वाद्यें वाजवून, हंसून, ओरडून आणि अशाच अनेक प्रकारांनीं जगताला त्रस्त करून सोडणारे ते गण आपलें तेज प्रकट करीत व शंकराचें स्तवन करीत अश्वत्थाम्याजवळ येऊन पोंचले ! अश्वत्थाम्याचा महिमा वाढविण्यासाठीं, त्याचें तेज पाहण्यासाठीं आणि सौप्तिकयुद्धाच्या दर्शनेच्छेनें ते गणसमुदाय घोर रूप धारण करून आणि हातांत उग्र शूल, परिघ, पट्टिश इत्यादि आयुधें घेऊन तेथें जमले होते. ज्यांचें दर्शन झालें असतां निखिल त्रैलोक्यहि भयानें गांगरून जावें, असे ते जवळ आले असतांहि त्या महाबलवान् अश्वत्थाम्याला यत्किंचितहि भीति वाटली नाहीं. त्यानें हातांत धनुष्यबाण घेऊन व बोटांवर अंगुलित्र चढवून आपण होऊनच आपला बलि अर्पण केला. त्याचीं धनुष्यें बलिकर्माला लागणाऱ्या समिधा होता, आणि शुभ्र बाण हे त्यानें दर्भ योजिले होते ! तसेंच त्यानें आपलें शरीर ही आहुति योजिली ! नंतर त्या क्रोधिष्ठ अश्वत्थाम्यानें सोमदैवत्य मंत्र म्हणून आपलें शरीर शंकराला समर्पण केलें. नंतर त्या रौद्रकर्मी शंकराचें हात जोडून स्तवन करीत अश्वत्थामा म्हणाला—

अश्वत्थामा—भगवन्, अंगिरसाच्या कुळांत उत्पन्न झालेल्या ह्या देहाचा बलि मी आज अग्नीमध्यें अर्पण करीत आहें, त्याचा तूं स्वीकार कर! हे महादेवा, या घोर आपत्तीमध्यें तुझ्या भक्तीनें चित्तैकाग्र्य करून तुझ्या समोर मी देहसमर्पण करीत आहें! तुझ्या ठिकाणीं सर्व भूतें आहेत आणि तूं सर्व भूतांचे ठायीं आहेस! तसेंच सत्त्व, रज, तमादि तीनहि गुण एकत्वानें तुझ्या ठिकाणीं वास करीत आहेत. हे विभो, तूं सर्व भूतांचा आश्रय आहेस, तेव्हां हे शत्रु जर मला जिंकण्याला अशक्य असतील, तर देवा, तूं ह्या अर्पण केलेल्या देहाचा स्वीकार कर!

(३) राजा, असें बोलून अग्नि प्रज्वलित झालेल्या त्या वेदीवरून अश्वत्थाम्यानें उडी घेतली आणि त्यानें अग्नींत प्रवेश केला. त्या निश्चेष्ट व ऊर्ध्वबाहु अश्वत्थाम्याची आहुति अग्नीमध्यें येऊन पडतांच साक्षात् भगवान् श्रीशंकर मंदहास्य करून त्याला बोलला, "सत्य, शौच, आर्जव, त्याग, तप, नियम, शांति, भक्ति, धृति, बुद्धि, वाणी इत्यादिकांनीं माझी सतत विधिपूर्वक आराधना करून श्रीकृष्णानें मला वश केलें आहे. त्या कृष्णापेक्षां अधिक प्रिय दुसरा कोणी मला नाहीं. बाबा, त्याच्या बहुमानास्तव आणि तुझी परीक्षा पाहण्याच्या हेतूनें मी त्या पांचालांना गुप्त करून अनेक प्रकारच्या माया निर्माण केल्या! पांचालांचें रक्षण करून मी त्यांचाच सन्मान केला; परंतु आज कालच त्यांजवर उलटला असल्यामुळें त्यांचें जीवित आतां संपलें आहे!"

असें त्या महात्म्या अश्वत्थाम्याला सांगून आणि त्याला आपलें विमल खड्ग देऊन शंकरानें त्याच्या देहांत प्रवेश केला. शंकराचा अशा रीतीनें अश्वत्थाम्याच्या शरीरांत प्रवेश होतांच अश्वत्थाम्याचें तेज पुनः वाढून तो त्या तेजानें अधिकच दीप्तिमंत दिसूं लागला. त्या ईश्वरदत्त तेजाच्या योगानें अश्वत्थाम्याला विशेष आवेश उत्पन्न झाला आणि तो प्रत्यक्ष शंकराप्रमाणें शत्रूंच्या शिबिरावर चालून गेला, तेव्हां तीं भूतें आणि राक्षस त्याच्यामागून जाऊं लागलीं! १०. १. ७.

अध्याय ८ वा.

[१ शिबिरद्वारीं कृप-कृतवर्मा यांस ठेवून अश्वत्थामा धृष्टद्युम्नादि पांचाल आणि द्रौपदेय यांचा नाश करितो. २ भयानें बाहेर पडलेल्यांचा कृप–कृतवर्मा यांच्या हातीं वध.]

(१) **धृतराष्ट्र**—संजया, याप्रकारें द्रोणपुत्र अश्वत्थामा शिबिरावर चालून गेला असतां कृप व कृतवर्मा हे भयार्त होऊन माघारे तर फिरले नाहींत ना? कोणी क्षुद्र रक्षकांनीं त्यांना पाहून त्यांचें निवारण तर केलें नाहीं ना? त्या महारथ्यांना ती गोष्ट असह्य वाटून ते मागें फिरले नाहींत ना? शत्रूंच्या शिबिराचा आणि त्याबरोबरच पांचाल व सोमक यांचा संहार करून ते रणांत दुर्योधनाचे ऋणांतून मुक्त झाले काय? पांचालांनीं आपला केलेला पराभव आठवून, त्या वीरांनीं ते पांचाल निद्रिस्थ असतां त्यांचा सूड चांगला घेतला ना? संजया, हा सर्व वृत्तांत सांग पाहूं !

संजय—महाराजा, महात्मा अश्वत्थामा शत्रूंच्या शिबिरावर चालून गेला असतां कृप आणि कृतवर्मा हे द्वारदेशींच राहिले. हे राजा, ते महारथी आपल्या साहाय्याकरितां तेथें द्वारावर राहिले असल्याचें पाहून अश्वत्थामा त्यांना आनंदानें म्हणाला, 'तुम्ही दोघे सर्व क्षत्रियांचा नाश करण्याविषयीं समर्थ आहां, मग हे युद्धांत शेष राहिलेले आणि तेहि झोंपेंत असलेले यांचा सहज संहार कराल, यांत नवल तें काय? मी आतां शिबिरांत शिरून काळाप्रमाणें संचार करितों. तुमच्या बाजूला जो कोणी येईल, तो जीवंत सुटूं नये, एवढें मात्र तुम्ही करा; चला ही गोष्ट निश्चित ठरली.'

असें बोलून तो अश्वत्थामा पांडवांच्या विस्तीर्ण शिबिरांत शिरला. सरळ मार्ग सोडून तो आडवाटेनें आंत गेला आणि धृष्टद्युम्नाचा महाल जेथें असल्याचें त्याला ठाऊक होतें, तेथें बरोबर आला. शिबिरांतील लोक दिवसभर मोठा पराक्रम करून अगदीं श्रांत होऊन गेले होते, तर कित्येक पराभूत होऊन पळून आले होते; ते आतां गाढ झोंप घेत होते. राजा, त्या धृष्टद्युम्नाच्या मंदिरांत अश्वत्थाम्यानें हळूच प्रवेश केला आणि पाहतो तों धृष्टद्युम्न पलंगावर गाढ झोंपीं गेलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याचा बिछाना रेशमाप्रमाणें मऊ असून त्यावर उत्तम आस्तरण घातलें होतें. उत्तम उत्तम सुगंधी फुलें सभोंवार पसरलीं होतीं व सर्वत्र धूपाच्या सुवासाचा घमघमाट सुटला होता !

राजा, तो धृष्टद्युम्न अशा रीतीनें निर्धास्त निजला असतां अश्वत्थाम्यानें त्याला लत्ताप्रहार करून जागें केलें ! अश्वत्थाम्याचा पादस्पर्श होतांच तो रणदुर्मद धृष्टद्युम्न जागा झाला आणि त्यानें अश्वत्थाम्याला ओळखिलें. तो बिछान्यावरून उठूं लागला, तों अश्वत्थाम्यानें दोहों हातांनीं त्याचे केंस धरून त्याला महीतलावर लोळविलें ! हे भारता, धृष्टद्युम्नाला अश्वत्थाम्यानें दोन्ही हातांनीं आंवळून धरल्यामुळें व विशेषेंकरून धृष्टद्युम्न निद्रेनें व्याप्त असल्यामुळें तो कांहींच प्रतिकार करूं शकला नाहीं ! राजा, त्या धृष्टद्युम्नाला पायांखालीं चेंगरून आणि त्याचा कंठ व उरःस्थल हीं दोन्ही दाबून धरून ठेवल्यामुळें तो सारखा ओरडून धडफड करूं लागला ! अशा स्थितींत अश्वत्थाम्यानें त्याला पशूप्रमाणें मोठ्या निर्दयतेनें मारून टाकिलें. तरी शेवटीं धृष्टद्युम्न त्या द्रौणीला नखांनीं ओरबाडीत अस्पष्टपणें बोलला, 'अरे आचार्यपुत्रा, माझा शस्त्रानें वध कर; उशीर लावूं नकोस. हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, तुझ्यामुळें तरी मला उत्तम लोकाची प्राप्ति होईल !' इतकें बोलून तो पांचाल राजपुत्र अश्वत्थाम्याकडून अत्यंत पीडित होत्साता थांबला !

राजा, धृष्टद्युम्नाचें तें अस्पष्ट भाषण ऐकून अश्वत्थामा त्याला बोलला, 'हे कुलकलंका, गुरुघातक्याला पुण्य लोकांची प्राप्ति कधीं होत नसते. म्हणून हे दुर्मते, शस्त्राघातानें तुझा वध करणें योग्य होणार नाहीं !' असें बोलून सिंह जसा मदोन्मत्त गजाला मारून टाकतो, त्याप्रमाणें त्या अश्वत्थाम्यानें आपल्या गुडघ्यांनीं धृष्टद्युम्नाला मर्मस्थळीं चेंगरून त्याचा वध केला ! त्याच्या वधकालीं त्याचा आक्रोश ऐकून सर्व शिबिरांतील स्त्रिया आणि त्यांचे रक्षक धांवून आले ! तो अमानुष पराक्रम करणारा म्हणजे कोणी तरी भूत असलें पाहिजे असें समजून ते सर्व भीतीनें गांगरून गेले. अशा उपायानें त्या धृष्टद्युम्नाला यमसदनीं पाठविल्यावर अश्वत्थामा आपल्या सुंदर रथावर चढून बसला. नंतर त्यानें धृष्टद्युम्नाच्या महालांतून बाहेर पडतांना मोठी गर्जना केली. तिच्या योगानें दाही दिशा दुमदुमून गेल्या ! मग राहिलेल्या शत्रूंना मारून टाकावें, म्हणून तो पुनः रथांत बसून शिबिराकडे निघाला !

राजा, तो महारथ द्रोणपुत्र निघून गेला असतां त्या स्त्रिया आणि ते रक्षक यांनीं मोठा आकांत केला. राजा, धृष्टद्युम्न मारला गेल्याचें पाहून सर्व धृष्टद्युम्नाच्या हाताखालील क्षत्रिय वीर अत्यंत शोकाकुल होऊन मोठ्यानें विलाप करूं लागले. त्या स्त्रियांचा तो आक्रोश ऐकून जवळ असलेले मोठमोठे क्षत्रियश्रेष्ठ

कवचें चढवून सज्ज झाले आणि 'हें काय आहे' म्हणून विचारपूस करूं लागले. तेव्हां हे राजा, त्या भयभीत झालेल्या स्त्रियांनीं अश्वत्थाम्याला पाहिलें आणि 'धांवा हो लवकर ! हा कोण राक्षस आहे कीं मनुष्य आहे, हेंच आम्हांला समजत नाहीं ! हा पांचालराजाचा वध करून रथावर चढून बसला आहे,' असें त्या म्हणाल्या. तेव्हां ते क्षत्रियवीर एकत्र जमून त्या अश्वत्थाम्यावर धांवून आले; तेव्हां त्यानें त्या वीरांवर रुद्रास्त्र टाकून त्यांचाहि संहार केला !

याप्रमाणें त्या अश्वत्थाम्यानें धृष्टद्युम्नाचा आणि त्याच्या पदानुयायांचा वध केल्यावर जवळच झोंपीं गेलेला उत्तमौजा त्याच्या दृष्टीस पडला. अश्वत्थाम्यानें पायानें त्याचा गळा आणि उरःस्थल हीं जोरानें दाबलीं आणि तो ओरडत असतां त्याला मारून टाकिलें ! असें होत आहे तों युधामन्यु तेथें आला आणि उत्तमौजाला राक्षसानें मारलें असावें, असें मानून त्यानें आपली गदा उगारली आणि ती अश्वत्थाम्याच्या हृदयावर फेंकली. त्यावर अश्वत्थाम्यानें धांवून जाऊन त्याला जमिनीवर पाडलें आणि थरथर कांपत असतां त्यालाहि पशूप्रमाणें मारलें ! त्या वीराला मारल्यावर अश्वत्थामा तेथून दुसऱ्या वीरांवर धांवून गेला आणि हे राजेंद्रा, त्या त्या ठिकाणीं गाढ झोंपेंत असलेल्या त्या महारथांवर तो चालून गेला आणि ज्याप्रमाणें शमिता यज्ञांत पशूंचा वध करितो, त्याप्रमाणें त्यानें त्या सर्वांचा वध केला ! त्यावेळीं ते वीर थरथरां कांपत होते ! नंतर आपलें खड्ग हातांत घेऊन दुसऱ्याहि वीरांना पृथक् पृथक् गांठून त्यानें वध केला ! त्याचप्रमाणें गुल्मभागीं कित्येक सैनिक श्रांत होऊन व आयुधें टाकून निजलेले त्यानें पाहिले. त्यांचाहि एका क्षणांत त्यानें वध केला ! याप्रमाणें शत्रूंचे योद्धे, अश्व आणि गज या सर्वांना त्यानें आपल्या उत्तम तलवारीनें कापून काढिलें ! यावेळीं त्याचें सर्व अंग रक्तानें भरलेलें असून तो साक्षात् अंत करणाऱ्या यमदूताप्रमाणें भासत होता. आपलें दीप्तखड्ग हातांत घेऊन युद्ध करीत असतां त्याचा परम भीषण असा अमानुष आकार दिसूं लागला. त्यावेळीं जे कोणी वीर जागे झाले, ते त्याच्या गर्जनेनें मोहित होऊन भयभीत झाले व व्याकुल होऊन एकमेकांकडे पाहात राहिले ! ते शत्रुविघातक क्षत्रियवीर असूनहि अश्वत्थाम्याचें तें रूप पाहून हा कोणीतरी राक्षस असला पाहिजे, ह्या कल्पनेनें त्यांनीं आपले डोळे मिटून घेतले !

राजा, इकडे तो घोररूप अश्वत्थामा काळाप्रमाणें त्या शिबिरांत संचार करीत होता; इतक्यांत द्रौपदेय आणि अवशिष्ट राहिलेले सोमक त्याच्या दृष्टीस पडले.

त्याची गर्जना कानीं पडतांच व धृष्टद्युम्न हत झाल्याचें ऐकतांच ते द्रौपदेय अस्वस्थ झाले आणि मोठ्या धैर्यानें त्यांनीं त्यावर शरवर्षाव सुरू केला ! त्या गर्जनेनें जागे होऊन प्रभद्रक आणि शिखंडी यांनीं अश्वत्थाम्यावर बाणांची सारखी वृष्टि केली ! आपल्यावर बाणवृष्टि करणाऱ्या त्या महारथांना पाहून त्यांचा वध करण्याच्या इच्छेनें अश्वत्थाम्यानें मोठ्यानें गर्जना केली ! नंतर आपल्या पित्याचा वध लक्षांत आणून अत्यंत क्रुद्ध झालेला तो वीर रथांतून खालीं उतरला आणि मोठ्या त्वरेनें त्यांच्यावर धांवून गेला ! सहस्रचंद्रांप्रमाणें विमल ढाल व आपलें सुवर्णमंडित विमल व दिव्य खड्ग घेऊन तो त्या द्रौपदीपुत्रांवर चालून गेला आणि खड्गानें त्यानें त्यांचा वध केला. नंतर त्या युद्धांत अश्वत्थाम्यानें प्रतिविंध्याच्या कुक्षींत तरवारीचा वार केला. त्यायोगानें तो जमिनीवर मरून पडला ! इतक्यांत प्रतापी सुतसोम अश्वत्थाम्यावर प्रास टाकून आणि पुनः खड्ग उगारून त्याच्या अंगावर गेला. हे नृपश्रेष्ठा, अश्वत्थाम्यानें सुतसोमाचा हात खड्गासहित तोडला आणि पुनः त्यावर वार केला, त्यामुळें तो छाती फुटून पडला !

राजा, तें पाहून नकुलपुत्र शतानीक यानें आपल्या दोनी हातांनीं रथचक्र उचलून तें अश्वत्थाम्याच्या वक्षःस्थलावर मारलें ! त्याचे हातून तें रथचक्र सुटतांच त्या ब्राह्मणानें उलट शतानीकावर वार केला; तेव्हां शतानीक विह्वल होऊन भूमीवर पडला आणि मग अश्वत्थाम्यानें त्याचें शिर उडविलें ! इकडे श्रुतकर्म्यानें परीघ घेऊन त्याचा अश्वत्थाम्यावर प्रहार केला. परंतु तो परीघ अश्वत्थाम्याच्या चर्मा(ढाली)वर जोरानें आदळून निसटला. तेव्हां त्यानें आपल्या उत्कृष्ट तरवारीनें श्रुतकर्म्याच्या मुखावर प्रहार केला. त्यानें तो बेशुद्ध होऊन भूमीवर पडला आणि त्याचें मुखहि विकृत झालें. ही चाललेली गडबड ऐकून शूर महारथी श्रुतकीर्ति यानें अश्वत्थाम्याला गांठून त्यावर बाणवर्षाव केला ! त्याच्याहि त्या बाणवर्षावाचा प्रतिकार आपल्या ढालीनें करून अश्वत्थाम्यानें त्याचें कर्णकुंडलांनीं सुशोभित शिर मस्तकापासून वेगळें केलें ! नंतर भीष्माचा घातक जो शिखंडी त्याचा आणि त्याबरोबर सर्व राहिलेल्या प्रभद्रकांचा नाना प्रकारच्या आयुधांनीं त्यानें वध केला ! या प्रसंगीं त्या महाबलवान् अश्वत्थाम्यानें क्रुद्ध होऊन एक खड्गाचा प्रहार शिखंडीच्या भुंवयांच्या मधोमध मारून त्याचे दोन तुकडे केले ! तो परंतप अश्वत्थामा शिखंडीला मारल्यावर प्रभद्रकांवर आणि अवशिष्ट राहिलेल्या विराटसैन्यावर धांवून गेला आणि द्रुपदाचे पुत्र, नातू आणि इष्टमित्र हे जेथें जेथें त्याला आढळले, तेथें तेथें त्यानें त्यांचें भयंकर

कंदन केलें ! यांशिवाय दुसरे जे कोणी वीर त्याला आढळले, त्यांच्यावरहि धांवून जाऊन त्या असिविशारद अश्वत्थाम्यानें आपल्या खड्गानें त्यांचाहि संहार केला !

राजा, त्यावेळीं मूर्तिमती काली कालरात्रीसारखीच त्या सर्व वीरांच्या दृष्टीस पडली. तिचें मुख आणि डोळे लाल असून तिनें अंगावर रक्तपुष्पांच्या माळा व तांबडी उटी लाविली होती. तिनें रक्तवस्त्र परिधान केलें होतें; तिनें हातांत पाश घेतले होते. त्या पाशांनीं ती मनुष्यें, अश्व आणि गज यांना आणि मुकुटहीन, न्यस्तशस्त्र व गाढ निद्रेंत हत झालेल्या कित्येक वीरांच्या प्रेतांना बांधून नेत होती ! अशी ती कालरात्रि आपल्याजवळ येऊन गात उभी राहिलेली त्या वीरांच्या दृष्टीस पडली ! हा प्रकार आणि सरांस क्षत्रियसंहार करीत चाललेला अश्वत्थामा कित्येक रात्रीं त्या प्रमुख वीरांच्या स्वप्नांत येत असे ! जेव्हांपासून पांडव व कौरव यांच्यामध्यें भयंकर संग्रामाला प्रारंभ झाला, तेव्हांपासून ही काली आणि अश्वत्थामा त्यांच्या नजरेस पडत असत ! ते वीर पूर्वीच दैवानें मारले गेले होते, अश्वत्थामा हा केवळ त्यांना मारण्याला निमित्तमात्र झाला होता ! भूतमात्राला आपल्या गर्जनेनें भयभीत करून सोडणाऱ्या अश्वत्थाम्याला पाहून ती पूर्वकालीन गोष्टच आज आपण प्रत्यक्ष पाहत आहों, असें त्या दैवहत वीरांना वाटूं लागलें ! त्या अश्वत्थाम्याची ती गर्जना ऐकून पांडवांच्या शिबिरांतील शेंकडों आणि हजारों धन्वी जागे झाले ! अश्वत्थाम्यानें प्रत्यक्ष यमदूतांप्रमाणें कित्येकांचे पाय तर कित्येकांचे जघनभाग तोडून टाकिले व कित्येकांच्या बरगड्याहि त्यानें मोडून टाकिल्या !

हे प्रभो, त्यावेळीं छिन्न होऊन पडलेल्या, भयंकर आक्रोश करणाऱ्या, गज आणि अश्व यांच्या पायांखालीं चूर्ण झालेल्या वीरांनीं सर्व पृथ्वी व्याप्त होऊन गेली. 'अरे, हें काय, हा कोण, ही कसली गर्जना, काय हा प्रसंग' अशा प्रकारें सर्वत्र आक्रोश होत असतां अश्वत्थाम्यानें त्या सर्वांचा अंत केला ! कवचें अंगांत चढवून सज्ज झालेल्या पांडवीय सृंजयांना त्या वीरश्रेष्ठ अश्वत्थाम्यानें शस्त्ररहित करून यमलोकीं पाठविलें ! तेव्हां कित्येक निद्रांध त्याच्या शस्त्रप्रहारानें भयभीत होऊन व कांहीं सुचेनासें होऊन जागच्या जागीं लपून राहिले ! तेव्हां भयंकर शब्द करणाऱ्या रथांत बसून जाणाऱ्या त्या धनुर्धारी अश्वत्थाम्यानें कित्येक वीरांवर बाण मारून यमलोकीं पाठविलें. कित्येक वीर लांबून उड्या मारून येत होते, त्यांना आणि दुसऱ्याहि कित्येक

शत्रूंना त्यानें कालरात्रीच्या स्वाधीन केलें! कित्येकांना स्यंदनाच्या अग्रानें चिरडून टाकलें आणि कित्येक शत्रूंवर त्यानें बाणवर्षाव केला. नंतर तो आपली विचित्र शतचंद्र ढाल आणि तरवार घेऊन संचार करूं लागला. राजा, ज्याप्रमाणें एकादा मदोन्मत्त गज मोठ्या तलावाचा क्षोभ करून टाकितो, त्याप्रमाणें त्या अश्वत्थाम्यानें त्यांच्या शिबिरांमध्यें मोठी गडबड उडवून सोडली ! त्या कोलाहलानें ते निद्रिस्थ वीर जागे झाले आणि भयभीत होऊन इतस्ततः धांवत सुटले ! कांहीं जण अबद्ध भाषण करीत मोठमोठ्यानें आक्रोश करूं लागले ! परंतु वस्त्र सांवरून कोणीहि शस्त्र हातांत घेण्यास तयार होईना. केंस विसकटून गेले असल्यामुळें परस्परांना ओळखण्याचीहि शक्ति त्यांच्या अंगांत नव्हती ! कित्येक उड्या मारून जात असतां श्रांत होऊन पडले तर कित्येक तसेच भ्रमण करीत तेथें राहिले ! कित्येकांनीं तेथल्या तेथें मलमूत्रविसर्जन केलें ! राजेंद्रा, अश्व आणि गज यांनीं आपआपलीं बंधनें तोडून आणि सर्वत्र पळून एकच धुमाकूळ मांडला. कित्येक मनुष्यें भयभीत होऊन गुप्त ठिकाणीं लपून बसलीं. त्या मनुष्यांचा, गजांचा आणि अश्वांचा अश्वत्थाम्यानें सारखा संहार केला !

हे भरतश्रेष्ठा, अश्वत्थाम्यानें या प्रकारें निःपात चालविला असतां भूतें आणि राक्षस यांना अत्यानंद होऊन तीं आरोळ्या देऊं लागलीं ! त्या आरोळ्यांनीं दशदिशा भरून गेल्या आणि आकाशहि व्याप्त झालें ! वीरांचा तो आर्तनाद ऐकून त्रस्त झालेले अश्व व गज बुजून गेले आणि मोकळे होऊन शिबिरांतील लोकांना पायांखालीं तुडवूं लागले. ते पळून जात असतां त्यांच्या पायांनीं उडलेल्या धुळीनें शिबिरांत आधींच असलेला अंधकार द्विगुणित झाला. असा सर्वत्र अंधकार होऊन मनुष्यें अगदीं मूढ होऊन गेलीं. पित्यांना आपले पुत्र आणि बंधूंना आपले बंधु ओळखूं येईनात. जणुंकाय कालप्रेरणेनेंच ते लोक आपल्याच पक्षांतील लोकांना मारूं लागले. द्वारपाल व सैनिकहि आपापलीं स्थानें सोडून व दिङ्मूढ होऊन वाट सांपडेल तिकडे पळत सुटले ! अशा रीतीनें ते नाहींसे झाले असतां पुनः ते कोणाला सांपडले नाहींत ! दैवहत होऊन कोणी आपल्या बापाच्या नांवानें, तर कोणी आपल्या पुत्राच्या नांवानें आरोळ्या ठोकीत आपल्या बांधवांना सोडून धांवत सुटले ! लोक परस्परांना गोत्रनामांनीं हाका मारीत सुटले, तर कित्येक हाहाकार करीत जमिनीवर पडून राहिले ! अशांना ओळखून अश्वत्थाम्यानें त्यांचा रणांतच संहार केला !

(२) राजा, अशा रीतीनें अश्वत्थामा त्या वीरांचा संहार करीत असतां कांहीं क्षत्रिय भीतीनें शिबिरांतून बाहेर जाण्याचा यत्न करूं लागले, तों कृतवर्मा आणि कृप हे द्वारदेशीं त्यांना मारूं लागले ! अंगावरील कवचें गळून पडलीं आहेत, केंस मोकळे झाले आहेत, अशा स्थितींत कांपत कांपत हात जोडून उभे असतांहि त्यांना त्यांनीं सोडलें नाहीं. त्यांच्या हातून शिबिराच्या बाहेर एकहि वीर जीवंत सुटला नाहीं ! तो कृप आणि निर्दय कृतवर्मा यांनीं अश्वत्थाम्याच्या कल्याणाची इच्छा धरून त्या शिबिराला तीन वेगवेगळया ठिकाणीं आगी लावल्या ! त्या प्रकाशांत अश्वत्थामा शिबिरांत संचार करूं लागला. कांहीं वीर त्याच्या अंगावर धांवून आले असतां व कांहीं पळून जात असतां उभयतांना त्यानें खड्गानें कापून काढिलें ! कित्येक योद्धयांना त्यानें तरवारीनें मधोमध कापून काढिलें तर कित्येकांचे त्यानें तिळांएवढे तुकडे करून टाकिले. हे भरतसत्तमा, त्यावेळीं अत्यंत व्याकुळ होऊन विह्वळत पडलेले वीर, अश्व आणि गज यांनीं सर्व पृथ्वी व्यापून गेली ! त्या मरून पडलेल्या हजारों मनुष्यांमध्यें कित्येकांचीं कबंधें उभीं राहून पुनः पडत असत. हे राजा, अश्वत्थाम्यानें कित्येक वीरांचे सायुध, सांगद बाहू आणि कित्येकांचीं मस्तकें तोडून टाकिलीं, कित्येकांच्या पाठीवर त्यानें वार केले, कित्येकांना पार्श्वभागीं छिन्न केलें तर कित्येकांचीं मस्तकें त्यानें उडविलीं ! तो महात्मा अश्वत्थामा पराङ्मुख होणाऱ्या योद्धयांच्या कमरा तोडी, कित्येकांचे कर्ण कापी तर कित्येकांच्या अंशप्रदेशीं प्रहार करीत असे आणि कित्येकांच्या धडांमध्यें त्यांचींच मस्तकें खुपसून ठेवीत असे !

याप्रमाणें असंख्य मनुष्यांचा संहार करीत तो अश्वत्थामा संचार करीत असतां अंधारानें आधींच घोररूप झालेली रात्र अत्यंत दारुण दिसूं लागली ! किंचित् प्राण राहिलेले व अगदीं मरून गेलेले सहस्रावधि लोक, त्याचप्रमाणें अनेक गज आणि अश्व यांच्या प्रेतांनीं पृथ्वीचें स्वरूप अधिकच भयंकर दिसूं लागलें ! सर्वत्र यक्ष, राक्षस यांचा संचार सुरू झाला ! क्रुद्ध द्रोणपुत्राच्या हातून हत होऊन जे वीर भूतलावर पडत असत, त्यांपैकीं कोणी आपल्या बंधूंना, कोणी पित्यांना तर कोणी पुत्रांना हांका मारूं लागले ! त्यावेळीं कित्येकांनीं उद्गार काढले, 'या क्रूर राक्षसांनीं गाढ झोपेंत असतां आमची जी अवस्था केली, तशी त्या क्षुब्ध धार्तराष्ट्रांनींहि कधीं केली नव्हती ! पांडवांचें सांनिध्य नसल्यामुळें आमचा हा संहार होत आहे ! साक्षात् जनार्दन ज्याचा रक्षणकर्ता, त्या अर्जुनाला असुर, गंधर्व, यक्ष किंवा राक्षस यांपैकीं कोणीहि

कधीं जिंकूं शकणार नाहीं ब्राह्मणांचा हितकर्ता, सत्यवक्ता, दांत, सर्व भूतांवर दया करणारा, असा धनंजय पार्थ निजलेल्यांवर, भ्रांतचित्त झालेल्यांवर, निःशस्त्र किंवा कृतांजलि होऊन शरण आलेल्यांवर, पळत सुटलेल्यांवर किंवा मुक्तकेश झालेल्या वीरांवर कधींहि प्रहार करीत नसतो ! असलें हें घोर कृत्य हे क्रूरकर्मी राक्षस आमच्यावर करीत आहेत !' अशा प्रकारचा विलाप करीत कित्येक पडले होते, कित्येक आरोळ्या फोडीत होते, तर कित्येक विवळत होते ! पुढें त्यांचा तो तुमुल ध्वनि लवकरच थांबला आणि पृथ्वीवर उडालेली धूळ रक्ताचा सडा पडून क्षणांत शांत झाली. सिंह जसा पशूंचा वध करितो, त्याप्रमाणें त्या क्रुद्ध अश्वत्थाम्यानें त्यावेळीं धडपड करणाऱ्या, उद्विग्न झालेल्या, निरुत्साही अशा हजारों लोकांचा संहार केला ! परस्परांना कवटाळून पडलेल्यांना, पळून जाणाऱ्यांना, लपून राहणाऱ्यांना आणि युद्ध करणाऱ्या अशा सर्वांना त्या द्रोणपुत्रानें यमलोकीं पाठविलें ! कित्येक वीर अग्नीकडून पोळले जात होते व कित्येकांचा अश्वत्थाम्याकडून वध होत होता. अशा स्थितींत एकमेक एकमेकांचा प्राण घेत होते !

राजा, अशा प्रकारें अर्धी रात्र संपून गेली, तों त्या द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यानें पांडवांच्या मोठ्या सेनेला यमसदनीं पाठविलें ! मनुष्यें, गज आणि अश्व यांना भयंकर आणि क्षयकर वाटणारी ती रात्र निशाचरादिकांना फारच आनंददायक वाटली ! तेथें नानाविध राक्षस आणि पिशाच हे नरमांस खातांना व रक्त पितांना जिकडेतिकडे दिसूं लागले ! त्या प्राण्यांत कित्येक भयंकर स्वरूपाचे, कित्येक पिंगट वर्णाचे, कांहीं मोठ्या दंतांचे, कांहीं धूसर वर्णाचे, कांहीं जटाधारी, कित्येक भयंकर मुखांचे, कित्येक पांच पायांचे तर कित्येक मोठ्या पोटांचे होते ! कित्येकांचे स्वर मोठे भयंकर, तर कित्येकांचीं रूपें अतिविचित्र, अशीं अत्यंत निर्दय, क्रूर आणि भयंकर राक्षसांचीं रूपें मुलांबायकांच्या दृष्टीस पडलीं ! रक्त पिऊन मोठ्या आनंदानें ते टोळ्यांनीं नाचत असत ! 'हें खाद्य मोठें श्रेष्ठ आहे, हें फार पवित्र आहे, हें अति गोड आहे' असें म्हणून त्यांनीं मेद, मज्जा, अस्थि, रक्त आणि वसा हीं यथेच्छ भक्षण केलीं ! अशा प्रकारचे नाना तोंडांचे, अतिभयंकर, क्रूरकर्मे, मांसाहारी राक्षस तेथें सहस्रावधि, लक्षावधि व कोट्यवधि जमून त्या भयंकर संकटकालीं आनंदित झालेले दिसत होते !

हे राजा, प्रभातकाल होतांच शिबिरांतून बाहेर जाण्याचें अश्वत्थाम्यानें योजिलें. अश्वत्थाम्याचें अंग रक्तानें अगदीं माखून गेल्यामुळें त्याच्या हातांतील

तलवार आणि त्याचा हात हीं दोन्ही एकच असल्याचा भास झाला ! एवढा जनक्षय केल्यावर अश्वत्थाम्याला मोठी धन्यता वाटूं लागून तो अधिकच शोभूं लागला ! युगाच्या अंतीं सर्व भूतांना जाळून टाकल्यावर ज्याप्रमाणें अग्नि शांत होतो, त्याप्रमाणें आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें अंगीकृत कार्य केल्यावर त्या अश्वत्थाम्याला मोठा आनंद झाला व आपण पितृऋणांतून मुक्त झाल्यासारखें त्याला वाटूं लागलें व त्याचा संतापाग्नि शांत झाला ! राजा, ज्याप्रमाणें रात्रीच्या अंधारामध्यें शिबिरांत सर्व माणसें सुप्त झालीं असतां त्यानें प्रवेश केला, त्याचप्रमाणें सर्वांचा संहार करून व सर्व निःशस्त्र झाले असतां तो बाहेर पडला आणि आपला सर्व पराक्रम त्यानें कृप व कृतवर्मा यांस सांगितला. त्यामुळें त्यांस मोठा आनंद झाला ! त्याप्रमाणें त्यांनींहि त्याचें प्रिय कार्य–हजारों पांचाल आणि सृंजय यांचा वध–केल्याचें त्याला सांगितलें ! नंतर ते तिघेहि मोठ्या आनंदानें आरोळ्या देऊं लागले व टाळ्या पिटूं लागले ! अशा रीतीनें झोंपलेल्या व प्रमत्त होऊन पडलेल्या सोमकांचा दारुण संहार होतांना त्यांना ती रात्र भयंकर गेली ! आमच्या लोकांचा संहार करूनहि त्यांच्याकडील त्याप्रकारचे शूर व पराक्रमी वीर पडले, यावरून कालाचा फेरा अति दुरतिक्रम आहे, यांत शंका नाहीं !

धृतराष्ट्र—संजया, माझ्या पुत्राच्या जयाविषयीं इतकी उत्कंठा त्या अश्वत्थाम्याला होती, तर त्यानें आधींच असा पराक्रम करून कां बरें दाखविला नाहीं ? माझा पुत्र हत झाल्यावर त्या द्रोणपुत्रानें अशा प्रकारचा पराक्रम करून आपला क्षुद्रपणा दाखविला, ह्याचें कारण काय तें मला सांग !

संजय—राजा, पांडव, धीमान् केशव आणि सात्यकी हे समीप नसतांना अश्वत्थाम्याचे हातून हें कार्य घडून आलें. हे कुरुनंदना, त्यांच्या भयानेंच अश्वत्थाम्याचे हातून आजवर असा पराक्रम झाला नव्हता. ते जवळ असते तर असल्या प्रकारचा संहार प्रत्यक्ष शंकराच्याहि हातून झाला नसता ! मग याची ती कथा काय ! अशाप्रकारें त्या पांडवांच्या सुप्त सैन्याचा वध केल्यावर त्या तिघां महारथींनीं अन्योन्यांचें अभिनंदन केलें ! कृप व कृतवर्मा यांनीं अश्वत्थाम्याचें अभिनंदन केलें आणि त्यानेंहि त्यांना आलिंगन दिलें ! मग मोठ्या हर्षानें अश्वत्थामा बोलला, 'द्रौपदीपुत्र, पांचाल, सोमक आणि मत्स्य या सर्वांचा मीं संहार केला आहे ! आतां आम्ही कृतकृत्य झालों आहों ! जर आमचा राजा दुर्योधन आतां जीवंत असेल, तर आपण त्याजकडे जाऊं आणि त्याला हा सर्व वृत्तांत सांगूं या !' १०. १. ८.

अध्याय ९ वा.

[१ द्रौणि-कृप-कृतवर्म्यांकडून दुर्योधनाचें सांत्वन. २ दुर्योधनाला अश्वत्थाम्याकडून सुप्तजनवधकथन. ३ दुर्योधनाचा प्राणत्याग. ४ अश्वत्थामा इत्यादिकांचें नगरगमन. ५ संजयाला व्यासानुग्रहानें प्राप्त झालेल्या दिव्यदृष्टीचा नाश.]

(१) **संजय**—राजा, याप्रमाणें सर्व पांचाल आणि द्रौपदीपुत्र यांचा वध केल्यावर, जेथें दुर्योधन पडून राहिला होता, त्या ठिकाणीं ते तिघेहि पोंचले. त्याजवळ जाऊन पाहतात, तों त्या राजाच्या शरीरांत किंचित् प्राण राहिला आहे, असें त्यांस आढळून आलें. नंतर रथांतून खालीं उतरून तुझ्या पुत्राच्या सभोंवार ते उभे राहिले. हे राजेंद्रा, त्याच्या मांडीचें चूर्ण झालें असून तो मोठ्या कष्टानें श्वासोच्छ्वास सोडीत होता, त्याला शुद्धि नव्हती, त्याच्या तोंडांतून रक्त वाहत होतें आणि त्याच्या सभोंवतीं लांडगे इत्यादि भयंकर श्वापदें गोळा होऊन त्याचें मांस खाण्याविषयीं उत्कंठित होऊन राहिले होते. तोहि मोठ्या कष्टानें त्यांचें निवारण करीत होता! त्याला भयंकर वेदना होत असून तो भूमीवर पडून राहिला होता! रक्तानें त्याचें सर्वांग भरून गेलें होतें! अशा स्थितींत त्याला भूमीवर रुधिरदग्ध पडलेला पाहून ते कौरवांपैकीं उरलेले तीन वीर त्याच्या सभोंवतीं स्थित झाले. मध्यभागीं राजा दुर्योधन असून सभोंवार रक्तानें भरलेले तीन महारथी अश्वत्थामा, कृपाचार्य आणि कृतवर्मा हे उभे होते! त्यावेळीं तीन बाजूंच्या तीन अग्नींनीं वेदी जशी शोभते, तसा दुर्योधन शोभूं लागला! अशा दुःस्थितींत पडलेल्या राजाला पाहतांच त्यांना असह्य दुःख होऊन ते रडूं लागले. नंतर कृपाचार्य ह्यांनीं रणांत पडलेल्या त्या राजाचे मुखावरील रक्त आपल्या हातांनीं पुसून शोक करण्यास आरंभ केला!

कृप—दैवाला कोणतीहि गोष्ट अशक्य नाहीं. हा पहा अकरा अक्षौहिणी सेनेचा पति दुर्योधन हत होऊन येथें जमिनीवर पडला आहे. याची कांति सुवर्णासमान असून ह्याची सुवर्णविभूषित गदा त्या गदाप्रियाजवळ जमिनीवर पडली आहे. ही गदा ह्याला प्रत्येक रणप्रसंगीं अत्यंत साहाय्यकारी झाली असून सांप्रत तो स्वर्गाला जाण्याला निघालेला असतांहि ती त्याला सोडीत नाहीं. ही कांचनविभूषित गदा राजवाड्यांतील प्रियकर भार्येप्रमाणें त्याच्या शय्येवर शयन करीत आहे. धर्माभिषिक्त राजांमध्यें अग्रस्थानीं शोभणारा हा परंतप राजा आज रणांत हत होऊन धूळ खात पडला आहे! विपरीत

कालाचा परिणाम कसा आहे पहा ! ज्यानें मारलेले अनेक क्षत्रियश्रेष्ठ रणांगणावर पडलेले असावे, तोच हा कुरुराज आज शत्रूकडून हत होऊन भूमीवर पडला आहे ! ज्याच्यापुढें शतशः राजे भयानें नम्र होऊन उभे राहत असत, तो राजा आज वीरशयनावर पडला असून त्याच्या सभोंवतीं मांसभक्षक प्राणी गोळा झाले आहेत ! पूर्वीं अर्थप्राप्तीकरितां ज्या राजासभोंवतीं ब्राह्मणवर्ग वाट पाहत असत, त्याच्याजवळ आज मांसेच्छु हिंस्र प्राणी जमून राहिले आहेत !

संजय—भरतसत्तमा, नंतर त्या कुरुश्रेष्ठ दुर्योधनाला अश्वत्थाम्यानें पाहिलें आणि करुणस्वरानें म्हटलें, " हे नरश्रेष्ठा, तूं सर्व धनुर्धरांमध्यें श्रेष्ठ असून युद्धभूमीवर धनाध्यक्ष कुबेरासारखा आणि तसाच तूं बलरामाचा श्रेष्ठ शिष्य आहेस, असें सर्व म्हणतात ! हे अनघा, तुझें छिद्र त्या भीमसेनाला कसें बरें दिसून यावें ! त्या पापी भीमसेनानें तुजसारख्या कृतार्थ व बलवान् वीराला मारलें हें कसें ! कालच बलवत्तर होय, म्हणून भीमसेनाचे हातून तुझा वध झाला आहे. हे महाराजा, तूं सर्वधर्मज्ञ असून त्या पापी नीच वृकोदरानें तुला मारिलें, त्याअर्थीं कालच अनिवार आहे, यांत संशय नाहीं. धर्मयुद्धांत अधर्माचा अवलंब करून भीमसेनानें तुझ्या मांड्या गदेनें फोडिल्या आणि तुला असें अधर्मानें मारल्यावर रणांत त्यानें तुझें मस्तक पायांखालीं तुडविलें, हें पाहून त्या नीच कृष्णानें आणि धर्मराजानें त्याची उपेक्षा केली ! धिक्कार असो त्या कृष्णाला आणि युधिष्ठिराला ! भीमसेनानें अधर्मानें तुझा वध केला आहे, म्हणून जोंपर्यंत ही निखिल चराचर सृष्टि राहील, तोंपर्यंत सर्व योद्धे भीमाची निंदाच करीत राहतील ! तो यदुनंदन वीर्यवान् बळराम तुझ्याविषयीं नेहमीं असें म्हणत असे कीं ' गदायुद्धामध्यें दुर्योधनासारखा दुसरा कोणी योद्धा नाहीं ! ' हे भारता, गदायुद्धामध्यें तो बळराम ' हाच एक माझा शिष्य ' म्हणून सभांतून तुझी नित्य स्तुति करीत असे ! जी गति क्षत्रियाला उत्तम म्हणून मोठमोठ्या ऋषींनीं सांगितली आहे, ती गति तूं आज समरांत पडून मिळविली आहेस !

"पुरुषश्रेष्ठ दुर्योधना, तूं युद्धांत पडलास, म्हणून मला दुःख होत नाहीं, तर हतपुत्र गांधारी आणि धृतराष्ट्र यांची अवस्था लक्षांत येऊन मला वाईट वाटत आहे ! त्यांचा तूं रक्षणकर्ता हत होऊन तीं आतां भिकाऱ्यांसारखीं शोक करीत पृथ्वीवर फिरत राहतील ! ज्यांनीं धर्मज्ञतेचा मोठा डौल मिरविला

आणि तुझा वध होत असतां उपेक्षा केली, त्या कृष्णाचा आणि त्या दुर्मति अर्जुनाचाहि धिक्कार असो ! राजा, ते सर्व निर्लज्ज पांडवहि म्हणतील कीं 'आम्हीं दुर्योधनाला कसें मारलें पहा !' परंतु गांधारे, युद्धामध्यें पतन पावून तूं धन्यच झाला आहेस ! हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं शत्रूंशीं धर्मानें अभिमुख युद्ध करीत राहिलास ! गांधारीचे सर्व पुत्रांचा आणि ज्ञातिबांधवांचाहि वध झाला ! आतां तिची काय गति होईल ? त्याचप्रमाणें त्या मानी धृतराष्ट्राची आतां काय बरें अवस्था होईल ? कृतवर्मा, मी आणि महारथ कृपाचार्य हे आम्ही ज्याअर्थी तुझ्या मागोमाग स्वर्गाला आलों नाहीं, त्याअर्थीं आम्हांलाहि धिक्कार असो ! तूं सर्व कामना परिपूर्ण करणारा, प्रजेचें सर्व प्रकारें हित करणारा राजा असून तुझ्यामागून आम्ही येऊं नये, त्याअर्थीं आम्हां नराधमांचा धिक्कार असो !

"राजा, कृपाच्या, तुझ्या, माझ्या आणि माझ्या पित्याच्या पराक्रमानें तुझीं आणि तुझ्या पदरच्या सर्व सेवकांचीं गृहें सर्वदा रत्नांनीं भरलेलीं असून तुझ्याच प्रसादानें आम्हांला मित्र, बांधव यांसह मोठमोठ्या यज्ञांत लाभ होऊन दक्षिणाहि पुष्कळ मिळाल्या आहेत ! मग आम्हां पाप्यांची अशी प्रवृत्ति कां व्हावी कीं तूं सर्व पार्थिवांना बरोबर घेऊन परम गतीला जावें आणि आम्हीं मात्र तिघांनीं मागें रहावें ! याच गोष्टीनें आमचे हृदयांत दुःखाग्नि भडकला आहे ! आम्ही स्वर्गहीन झालों आहों ! कोणताहि पुरुषार्थ न संपादितां तुझ्या सुकृताचें मात्र स्मरण करीत आम्ही राहिलों आहों ! असें काय बरें आमचें कर्म आहे कीं आम्ही तुझ्याबरोबर येऊं नये ! हे कुरुश्रेष्ठा, आतां आम्ही दुःखानें या पृथ्वीवर फिरत रहाणार ! तुझ्यावांचून आतां आम्हांला शांति आणि सुख यांची प्राप्ति कोठून होणार ? हे राजा, तूं येथून स्वर्गाला गेल्यावर तुझी महारथींशीं भेट होईल, तेव्हां तूं त्यांना ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ या क्रमानें मीं वंदन केल्याचें सांग ! सर्व धनुर्धरांमध्यें श्रेष्ठ अशा गुरु द्रोणाचें पूजन करून त्याला सांग कीं आज मीं धृष्टद्युम्नाचा वध केला ! तसेंच महारथी बाल्हिक, जयद्रथ, सोमदत्त, भूरिश्रवा आणि दुसरेहि पूर्वीं स्वर्गस्थ झालेले अनेक राजे यांना आलिंगन दे आणि मीं वंदन केल्याचें सांगून त्यांचें कुशल विचार !"

(२) **संजय**—त्या भग्नजानु आणि अचेतन राजाला असें सांगून अश्वत्थाम्यानें पुनः त्याच्याकडे पाहिलें आणि म्हटलें, "दुर्योधना, तूं जीवंत आहेस, तरी कानाला तृप्त करणारें भाषण ऐक ! पांडवांच्या बाजूचे सात आणि कौरवांच्या

पक्षाचे आम्ही तीन इतके योद्धे उरलों आहों ! पांच पांडवबंधु, श्रीकृष्ण आणि सात्यकि असे सात पांडवांकडील योद्धे आणि मी, कृपाचार्य आणि कृतवर्मा असे कौरवांकडील तीन वीर हे ते योद्धे होत ! द्रौपदीपुत्र, धृष्टद्युम्नपुत्र आणि अवशिष्ट सर्व पांचाल हे मारले गेले ! त्यांनीं आमचा संहार केला, त्याचा प्रतिकार कसा केला, तें पहा. सर्व पांडवपुत्र मारले गेले ! मी सौप्तिक युद्ध करून राहिलेलीं मनुष्यें आणि वाहनें यांसह सर्व शिबिराचा संहार उडविला ! राजा, त्या पापी धृष्टद्युम्नाचा रात्रीच्या वेळीं शिबिरांत शिरून मी जनावराप्रमाणें वध केला !

(३) राजा धृतराष्ट्रा, ती अत्यंत आवडती बातमी अश्वत्थाम्याच्या तोंडून ऐकून दुर्योधनाला पुनः शुद्धि आली आणि तो म्हणाला, " जें कर्म भीष्म करूं शकला नाहीं, जें कर्णानें कधीं केलें नाहीं किंवा तुझ्या पित्याचेहि हातून घडलें नाहीं तें कर्म आज कृतवर्मा आणि कृप यांना संगतीं घेऊन तूं केलेंस ! तो नीच सेनापति धृष्टद्युम्न शिखंडीसह हत झाला आहे, त्यामुळें इंद्राच्याच पदवीला मी पोंचल्यासारखें मला वाटत आहे ! तुमचें कल्याण होवो ! तुमची गांठ आतां पुनः स्वर्गलोकीं पडेल !"

(४) राजा, असें बोलून तो तुझा पुत्र आपल्या मित्रांना दुःखांत लोटून निधन पावला ! त्याचा आत्मा स्वर्गांत गेला आणि शरीर मृत्तिकेंत प्रविष्ट झालें ! दुर्योधन समरांगणांत शत्रूवर धांवून जाऊन शेवटीं शत्रूकडून मारला गेला ! पुनःपुनः त्यांनीं दुर्योधनाला आलिंगन दिलें, नंतर त्याच्या मृत देहाकडे पुनःपुनः नजर टाकिली आणि आपापल्या रथावर आरूढ झाले ! त्या वेळीं अश्वत्थाम्यानें करुणापूर्वक शोक केला, तो पाहून कृप आणि कृतवर्मा यांनींहि दुःखार्त होऊन विलाप केला ! नंतर प्रभातकालीं ते तिघेहि नगराकडे गेले !

(५) राजा, अशाप्रकारें कौरव-पांडवसैन्यांचा भयंकर संहार झाला आणि हा सर्व अनर्थ तुझ्याच दुष्ट मसलतीनें झाला ! तुझा पुत्र स्वर्गाला गेल्यावर मी शोकाकुल झालों आणि भगवान् व्यासानें मला दिलेली दिव्य दृष्टिहि नष्ट झाली !

वैशंपायन—जनमेजया, पुत्राची निधनवार्ता ऐकून धृतराष्ट्रानें दुःखाचा एक दीर्घ उष्ण निश्वास सोडला आणि चिंताकुल होऊन बसला ! १०. १. ९.

ऐषीकपर्व.

अध्याय १० वा.

[१ धृष्टद्युम्नाच्या सारथ्याकडून युधिष्ठिराला शिबिरवृत्तांतकथन. २ युधिष्ठिराचा शोक.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, ती रात्र निघून गेल्यावर धृष्टद्युम्नाचा सारथि धर्मराजाकडे गेला आणि त्यानें सौप्तिकयुद्धांत झालेला सर्व संहार त्यास सांगितला.

सूत—महाराजा, द्रौपदीपुत्र आणि द्रुपदाचे पुत्र निर्धास्तपणें रात्रीचे वेळीं आपल्या शिबिरांत प्रमत्त होऊन गाढ झोंपेंत असतां त्या दुष्ट गौतमानें, भोज कृतवर्म्यानें आणि पातकी अश्वत्थाम्यानें त्यांचा वध केला ! त्यांनीं प्रास, शक्ति, परश्वध इत्यादिकांनीं सहस्रावधि नर, गज, अश्व यांचा वध करून सर्व शिबिराचा नाश करून टाकिला ! कुऱ्हाडींनीं मोठें वन तोडीत असतां जसा भयंकर ध्वनि ऐकूं येतो, तसा हे भारता, तुझ्या सैन्यांत होत असल्याचें ऐकूं आलें ! हे महीपते, त्या सर्व सैन्यांतून एकटा मी बचावलों आणि कृतवर्मा दुसऱ्या कोठें व्यग्र झाला असतां त्याच्या हातून कसा तरी सुटलों !

(२) ती अशुभ वार्ता ऐकून धर्मराज युधिष्ठिर पुत्रशोकानें मूर्च्छित होऊन भूमीवर पडला ! तो पडत असतां सात्यकी, भीमसेन, अर्जुन आणि नकुल-सहदेव यांनीं त्याला सांवरून धरिलें. धर्मराज थोड्या वेळानें सावध झाला आणि प्रथम शत्रूंला जिंकून नंतर पराभूत झालेल्या वीराप्रमाणें तो शोक करूं लागला. तो म्हणाला, 'दिव्यदृष्टि लोकांना देखील कालगति समजणें कठीण आहे. शत्रूंचा पराजय झाल्यावर ते विजयी झाले व आमचा जय झाला असतांहि अखेरीला आम्ही पराजित झालों ! बांधव, मित्र, पितर, मुलगे, सुहृद्वर्ग, भाऊबंद, अमात्य, पौत्र या सर्वांना जिंकून शेवटीं आमचाच पराजय झाला ! जेथें अनर्थ दिसत होता, तेथें उत्तम कार्यभाग झाला आहे, आणि जेथें आम्ही पूर्णपणें विजय मिळवून कृतार्थ झालों होतों, तेथें अखेरीला तो विजय अनर्थाकार झाला ! म्हणून जय म्हणजे अपजय होय असें समजलें पाहिजे ! जय पावून जर विपन्नाप्रमाणें मनुष्याची स्थिति होते तर तो जय कसा मानावा ? ज्याचे कर्णि-नालीक बाण हे दंष्ट्रांप्रमाणें होते, ज्याची तरवार जिव्हेसारखी होती, ज्याचें धनुष्य उघड्या जबड्याप्रमाणें होतें, ज्याच्या धनुष्याचा आवाज मोठ्या

गर्जनेसारखा होता, जो समरांगणांत सिंहासारखा भयंकर होता, अशा कर्णाला ज्यांनीं दाद दिली नाहीं, ते आमच्या प्रमादानें मारले गेले! ज्या ठिकाणीं रथ हे मोठे डोह, बाणवर्षाव ह्या जेथील लाटा, वाहनें व अश्व वगैरे हीं जेथील रत्नें, शक्त्यादि आयुधें हे ज्या ठिकाणचे मासे, गज हे जेथील मगर, धनुष्यें हीं ज्यांतील भोंवरे आणि मोठमोठे बाण हे ज्यावरील फेंस, युद्ध हा जेथील चंद्रोदय, धनुष्याचा ध्वनि ही जेथील गर्जना असा द्रोणरूपी समुद्र नाना प्रकारच्या शस्त्रनौकांनीं जे तरून गेले, ते राजपुत्र आमच्याच चुकीमुळें मरून गेले! या लोकीं मनुष्याचा वध होण्याला प्रमाद जसा कारण होतो, तसा दुसऱ्या कशानेंहि तो होत नसतो! कारण प्रमत्त मनुष्याला अर्थप्राप्ति चोहोंकडून सोडून जाते आणि सर्व प्रकारचे अनर्थ त्याच्यावर येऊन पडतात! उत्कृष्ट ध्वजाग्र हा जेथील धूमकेतु, बाण ह्या जेथील ज्वाला, कोप हा ज्या ठिकाणचा सोसाट्याचा वारा, धनुष्याचा टणत्कार हा जेथें महाघोष आणि कवच व नानाविध शस्त्रें हा ज्या ठिकाणचा होम, असा भीष्मरूपी अग्निदाह ज्यांनीं सहन केला, ते राजपुत्र आमच्या हयगयीमुळें मारले गेले!

राजा, प्रमत्त मनुष्याला विद्या, तप, श्री, विपुल यश यांपैकीं कशाचीहि प्राप्ति होणें शक्य नाहीं. सर्व शत्रूंना सावध राहून वध करणारा इंद्र कसें सुख भोगीत आहे पहा! इंद्रासारखे पराक्रमी राजपुत्र आमच्या प्रमादामुळें-असाविध्यानें-हत झाले पहा! श्रीमंत व्यापारी ज्याप्रमाणें समुद्र तरून येतात, आणि शेवटीं एकाद्या लहान नदीमध्यें बुडून मरतात, त्याप्रमाणें आज ह्या राजपुत्रांची स्थिति झाली. निद्रावश झाले असतां क्रूरांनीं ज्यांचा वध केला, ते निःसंशय स्वर्गलोकीं गेले! परंतु ही साध्वी द्रौपदी ह्या शोकसमुद्रामध्यें आतां कसा प्रवेश करील, हा विचार मनांत येऊन मला फार दुःख होत आहे! तिचे बंधु, पुत्र, वृद्ध पांचालराज पिता, या सर्वांचा वध झाल्याचें ऐकून ती मूर्च्छा येऊन पडेल आणि शोकाकुल होऊन झिजून अगदीं कृश होईल! हा शोक असह्य होऊन ती मग सुखोपभोग तरी कसले घेणार? पुत्रक्षय व भ्रातृवध ह्यांनीं झालेल्या शोकाग्नीमुळें ती जळून जाईल!

राजा, याप्रमाणें त्या दुःखी कुरुराजानें शोक केला. नंतर तो नकुलाला बोलला, ' नकुला, जा आणि त्या मंदभाग्य द्रौपदीला व तिजबरोबर तिच्या मातृपक्षीय लोकांना घेऊन ये!' त्या धर्मप्रतिम धर्मराजाचें भाषण मान्य करून नकुल तत्काल रथांत बसला आणि द्रौपदीच्या मंदिरांत व पांचालराजाच्या राण्या

जेथें होत्या तेथें गेला ! याप्रमाणें द्रौपदीला आणण्याकरितां धर्मराजानें नकुलाला पाठविलें आणि आपण शोकविह्वल होऊन जेथें मुलगे पडून त्यांसभोंवतीं भूतगण जमून बसले होते, त्या रणभूमीवर रुदन करीत गेला ! त्या रुद्ररूप व अमंगल स्थलीं प्रवेश करून त्यानें आपले पुत्र, इष्टमित्र आणि बांधव यांना भूमीवर पडलेले पाहिले ! त्यांचीं अंगें रक्तानें भरलेलीं होतीं, त्यांचे देह छिन्न झाले होते आणि त्यांचीं मस्तकें तोडून टाकिलीं होतीं ! त्यांना पाहून धर्मवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा त्या धर्मराजाला अत्यंत भडभडून आलें ! त्यांना पाहून त्यानें आपल्या परिवारासह फार शोक केला आणि देहभान नष्ट होत्साता एकदम भूमीवर पडला ! १०. २. १०.

अध्याय ११ वा.

[१. नकुलाचें द्रौपदीसह युधिष्ठिराकडे आगमन. २. भीमाचें अश्वत्थाम्याचे मस्तकावरील मणिहरणार्थ गमन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, युद्धांत पुत्र, पौत्र, मित्र यांचा संहार झालेला पाहून तो युधिष्ठिर राजा अगदीं दुःखमग्न होऊन गेला. पुत्र-पौत्र, बंधु आणि स्वजन यांची आठवण होऊन तो महात्मा अतिविलाप करूं लागला. त्याचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले, तो थरथर कांपूं लागला आणि त्याचें देहभानहि नष्ट झालें. तेव्हां सुहृज्जन उद्विग्न होऊन त्याचें समाधान करूं लागले. इतक्यांत नकुल हा सूर्याप्रमाणें तेजस्वी रथांत बसून दुःखी द्रौपदीला घेऊन आला. उपप्लव्य नगरांत घोर अनर्थवार्ता ऐकून आधींच ती विह्वल झाली होती ! आतां आपल्या सर्व पुत्रांचा विनाश झालेला ऐकून वाऱ्यानें थरथर कांपणाऱ्या केळीप्रमाणें ती कांपूं लागली आणि धर्मराजापुढें येऊन शोकविह्वल होत्साती धाडकन् जमिनीवर पडली ! त्या शोकार्त कमलाक्षीचें मुख राहूनें ग्रस्त चंद्राप्रमाणें दिसूं लागलें ! तिला पडलेली पाहून सत्यविक्रमी भीमसेनानें मोठी त्वरा करून आपल्या बाहूंनीं तिला सांवरून धरिलें. भीमसेनानें तिला आश्वासन दिल्यावर ती त्या धर्मराजाला रडत रडत म्हणाली, " राजा, क्षत्रियधर्माप्रमाणें आपल्या पुत्रांना मृत्युमुखीं देऊन ही निखिल पृथ्वी आपल्या हातांत पडली आणि आतां आपण तीवर राज्य कराल, ही मोठ्या भाग्याची गोष्ट आहे ! हे पार्था, आपणाला गजांतलक्ष्मी व सर्व पृथ्वीचें राज्य पावून

आतां सौभद्र व अभिमन्यूची आठवण होणार नाहीं, ही सुदैवाची गोष्ट आहे. क्षत्रियधर्माप्रमाणें आपले शूर पुत्र रणांगणावर पडलेले ऐकून उपप्लव्य नगरांत आपण सुखानें माझ्याशीं रहाल व त्यामुळें मुलांची आठवण आपणांस कधींहि होणार नाहीं, हीहि आनंदाची गोष्ट आहे !

"राजा, त्या पापी अश्वत्थाम्यानें आमच्या लोकांचा वध केलेला ऐकून अग्नि ज्याप्रमाणें आपल्या आश्रयाला असलेल्या वस्तूंना दग्ध करून टाकितो, त्याप्रमाणें हा शोक मला जाळीत आहे ! त्या पापी द्रौणीचा त्याच्या अनुयायांसह आज जर युद्धांत पराक्रम गाजवून आपल्या हातून वध होणार नाहीं, आणि त्याला आपल्या पापकर्माचें फळ मिळणार नाहीं, तर मी येथें प्राण जाईपर्यंत अशीच बसून राहीन, हें पक्कें समजा !"

जनमेजया, असें बोलून ती याज्ञसेनी द्रौपदी धर्मराजाजवळ येऊन बसली ! आपली प्रिय पट्टराणी अशी बसलेली पाहून तो धर्मात्मा धर्मराज तिला म्हणाला, "हे कल्याणि, तूं धर्मज्ञ आहेस ! तुझे पुत्र आणि बंधु यांना धर्ममार्गाला योग्य असें मरण प्राप्त झालें आहे; म्हणून त्याबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाहीं ! हे कल्याणि, तो अश्वत्थामा येथून दूर वनांत गेला असला पाहिजे. तर हे सुंदरि, युद्धांत त्याचा पराजय होऊन तो पतन पावल्याचें तुला कसें बरें समजणार ?"

द्रौपदी—अश्वत्थाम्याच्या मस्तकावर जन्मापासूनचा मणि असल्याचें मीं ऐकिलें आहे. त्या पाप्याला युद्धांत मारून त्याच्या मस्तकावरील मणि जर तुमच्या मस्तकावर माझ्या दृष्टीस पडेल, तरच हें जीवित मी धारण करीन, असा माझा निश्चय आहे.

असें धर्मराजाला बोलून ती सुंदरी भीमसेनाजवळ गेली आणि त्याला म्हणाली, "अहो भीमसेन, क्षत्रियधर्माला अनुसरून माझें रक्षण करणें तुमचें कर्तव्य आहे. इंद्रानें ज्याप्रमाणें शंबरासुराचा वध केला, त्याप्रमाणें तुम्ही त्या पाप्याला मारून टाका. पराक्रमांत तुमच्याशीं तुल्य दुसरा पुरुष कोणी नाहीं, हें त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध आहे. वारणावत नगरांत पांडवांवर मोठा कठिण प्रसंग आला असतां त्यांतून तुम्हींच त्यांना सोडविलें ! हिडिंब राक्षसाची गांठ पडली असतां तुम्हीच त्यांना गति झालां ! त्याचप्रमाणें इंद्रानें पौलोमीला संकटमुक्त केलें, त्याप्रमाणें तुम्हीं मला कीचकानें अत्यंत छळिलें असतां सोडविलें !

अहो भीमसेन, ज्याप्रमाणें तुम्हीं हीं मोठमोठीं पराक्रमकृत्यें पूर्वी केलीं, त्याप्रमाणें आतांहि या वैरी अश्वत्थाम्याचा वध करा आणि सुखी व्हा !"

राजा, अशाप्रकारें तिनें केलेला विलाप ऐकून त्या बलवान् भीमसेनाला तें तिचें दुःख पाहवेना ! तो तत्काल आपल्या सुवर्णमय दिव्य महारथावर चढला आणि आपलें रुचिर धनुष्य, बाण वगैरे घेऊन आणि नकुलाला सारथ्यपद देऊन अश्वत्थाम्याच्या वधाच्या उद्देशानें आपलें सशर धनुष्य त्यानें जोडलें आणि शीघ्र अश्वांस हांकलें. त शीघ्रगामी अश्व मोठ्या वेगानें निघाले. अशा रीतीनें रथ घेऊन तो भीमसेन आपल्या शिबिरांतून निघाला ! १०. २. ११.

अध्याय १२ वा.

[१ अश्वत्थाम्याचा अविचार. २ भीम निघून गेला असतां श्रीकृष्ण धर्मराजाला भीमाचें संरक्षण करण्यास सांगतो.]

(१) वैशंपायन—राजा, तो भीमसेन निघून गेल्यावर यदूत्तम श्रीकृष्ण कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला बोलला, "युधिष्ठिरा, पुत्रशोकानें दुःखी झालेला तुझा बंधु समरांत अश्वत्थाम्याचा वध करण्याच्या इच्छेनें एकटाच जात आहे. हे भरतर्षभा, सर्व बंधूंमध्यें भीम हा तुला अत्यंत प्रिय आहे. तो आज संकटांत सांपडला असतां त्याचे संरक्षणाचा उपाय तूं योजीत नाहींत हें कसें ? अरे, द्रोणानें आपल्या पुत्राला जें ब्रह्मशिर नांवाचें अस्त्र शिकविलें आहे, तें संपूर्ण जगतालाहि जाळून टाकील असें आहे. तेंच अस्त्र त्या द्रोणानें सर्व धनुर्धरश्रेष्ठ अर्जुनालाहि संतुष्ट होऊन दिलें. एकदां त्या अश्वत्थाम्यानें द्रोणाला एकांतांत गांठून उतावीळपणानें तें अस्त्र त्याजकडे मागितलें ! तेव्हां द्रोणाला पुत्राचें तें म्हणणें फारसें आवडलें नाहीं आणि त्या सर्वधर्मवेत्त्या आचार्यानें आपल्या दुरात्म्या पुत्राचा अविचार लक्ष्यांत आणून त्याला बजाविलें कीं, 'बाळा, तूं रणांत कितीहि संकटांत पडलास, तरी या अस्त्राचा प्रयोग करूं नकोस. विशेषतः मनुष्यप्राण्यावर तर हें कधींच सोडूं नकोस !'

"एवढें सांगून तो आपल्या पुत्राला आणखी म्हणाला, 'हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं सन्मार्गानें जाणारा मनुष्य नाहींस !' युधिष्ठिरा, तें बापाचें अप्रिय भाषण ऐकून तो अश्वत्थामा आपल्या हातून कोणतेंहि पुण्यकर्म होण्याविषयीं निराश होत्साता शोकार्त होऊन पृथ्वीवर भटकूं लागला ! हे भारता, तेव्हां तूं वनांत रहात

असतां तो द्वारकेंत येऊन राहिला. तेथें सर्व यादवांची त्याजविषयीं पूज्यबुद्धि झाली. एकदां तो समुद्रकिनाऱ्यावर द्वारवतीतीरीं राहत असतां मला एकांतांत भेटून हंसत म्हणाला, 'कृष्णा, उग्र तपश्चर्या करून माझ्या अमितविक्रमी पित्यानें अगस्त्यापासून देव-गंधर्वपूजित असें जें ब्रह्मशिरनामक अस्त्र मिळविलें आहे, तें त्या भारताचार्याप्रमाणें माझ्या जवळहि आहे. हे यदूत्तमा, तरी तूं तें मजपासून घे आणि तुझ्याजवळील शत्रुसंहारक सुदर्शन चक्र मला दे!' धर्मराजा, याप्रमाणें तो हात जोडून माझ्यापाशीं माझें अस्त्र मागूं लागला, तेव्हां मींहि त्याला संतोषानें म्हटलें, "देव, दानव, गंधर्व, मानव, पक्षी व सर्प हे सर्व जरी एकत्र केले, तरी त्यांच्यानें माझ्या वीर्याची बरोबरी शंभराच्या हिश्शानें सुद्धां होणार नाहीं. हें माझें धनुष्य, ही माझी गदा, हें माझें चक्र, ही माझी शक्ति, ह्यांतून तुला जें जें कांहीं पाहिजे तें तें मी तुला देतों, मागून घे, यांतून तुला जें घेतां येऊन त्याचा प्रयोग शत्रूवर करतां येईल, तें तूं खुशाल घे. याच्या मोबदला मला जें अस्त्र तूं देऊं करीत आहेस, तेंहि तूं घे. मला त्याची जरूरी नाहीं!

"'युधिष्ठिरा, मग त्या अश्वत्थाम्यानें माझ्याशींच स्पर्धा करून पुढें ठेविलेल्या त्या शस्त्रास्त्रांतून तें सुंदर व वज्रनाभ चक्र मागितलें. तेव्हां मीं म्हटलें, 'बरें आहे, घे!' मग अश्वत्थाम्यानें एकदम त्या चक्रावर उडी घेऊन तें आपल्या डाव्या हातांत धरिलें. परंतु त्याला तें जागयावरून हालवितांहि येईना. तेव्हां तो आपला उजवा हात लावून आपल्या सर्व सामर्थ्यानें तें उचलूं लागला. तरी तें त्याला उचलेना. मग शत्रूवर तें चालवून त्याचा प्रयोग करण्याचें नांवच नको! तेव्हां तो थकून जाऊन दुःखी झाला आणि तेथून परतला. अशाप्रकारें कष्टी होऊन त्यानें तो नाद सोडला. तेव्हां मींच त्याला बोलावून म्हटलें, "अरे, जो सर्व मनुष्यांमध्यें मोठ्या योग्यतेचा, ज्याच्याजवळ गांडीव धनुष्य आहे, ज्याचे अश्व पांढरे शुभ्र आहेत, ज्याच्या केतूवर मारुति बसला आहे, ज्यानें देवदेवेश उमापति शंकरालाहि द्वंद्वयुद्धामध्यें आपल्या पराक्रमानें संतुष्ट केलें, ज्याच्याहून ह्या पृथ्वीतलावर मला दुसरा प्रिय कोणीच नाहीं, ज्या महात्म्याकरितां मी माझे प्राणहि देण्यास सर्वदा तयार, त्या माझ्या प्रिय मित्र अर्जुनानेंहि तूं ज्या प्रकारच भाषण केलेंस, तसें कधीं केलें नाहीं. त्याचप्रमाणें बारा वर्षें घोर ब्रह्मचर्यव्रत करून व हिमाचलावर राहून तपःसामर्थ्यानें जो पुत्र मीं प्राप्त करून घेतला व जो माझ्याचसारखें व्रतानुष्ठान करणाऱ्या रुक्मिणीच्या पोटीं जन्मास

आला, त्या माझ्या तेजस्वी प्रद्युम्न पुत्रानेंहि अरे मूढा, हें माझें दिव्य आणि रणांगणांत अप्रतिम असें चक्र कधीं मागितलें नाहीं, तें तूं आज मागितलेंस ! माझ्या अतिबलवान् बलराम बंधूनें, सांबानें, गदानें किंवा द्वारकावासी वृष्णि व अंधक महारथ्यांनींहि तुझ्याप्रमाणें माझ्याकडे आजपर्यंत कधीं मागितलें नाहीं. बा वीरोत्तमा, तूं भारताचार्य द्रोणाचा पुत्र असून सर्व यादवांना पूज्य आहेस. हें चक्र घेऊन तूं कोणाशीं युद्ध करणार आहेस ?

(२) "मी असें भाषण केल्यावर त्या अश्वत्थाम्यानें मला उत्तर दिलें, 'कृष्णा, मी सत्य सांगतों कीं, तुझी पूजा करून मी तुझ्याशींच युद्ध करीन ! प्रभो, मी अजिंक्य व्हावें, ह्या इच्छेनें हें देव-दानवपूजित चक्र मीं तुझ्याकडे मागितलें. केशवा, आतां ती दुर्लभ वस्तु मला प्राप्त न झाल्यामुळें मी आल्या मार्गानें परत जातों ! मला निरोप दे ! सर्व अस्त्रांमध्यें भयंकर असें हें चक्र वीरश्रेष्ठ तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणालाहि धारण करतां येणार नाहीं !' असें बोलून अश्वत्थाम्यानें रथाला जुंपण्यासारखे अश्व, पुष्कळ द्रव्य आणि विविध प्रकारचीं रत्नें घेऊन गमन केलें. तो आतां परत आला आहे. तो अतिकोपी, दुरात्मा, खोडकर आणि क्रूर आहे. त्याला ब्रह्मशिर अस्त्र चांगलें अवगत आहे. म्हणून त्यापासून भीमाचें रक्षण अवश्य केलें पाहिजे !" १०. २. १२.

अध्याय १३ वा.

[१ भागीरथीतीरावर व्याससंनिध बसलेल्या अश्वत्थाम्याचें कृष्णादिकांस दर्शन. २ अश्वत्थाम्याकडून अस्त्रप्रयोग.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, असें त्या कुरुश्रेष्ठ धर्मराजाला सांगून तो यादवांना आनंद देणारा श्रीकृष्ण सर्व आयुधांनीं सज्ज अशा आपल्या उत्तम रथावर चढला. त्या रथाला सुवर्णमालांनीं सुशोभित कांबोजदेशाचे अश्व जोडले होते. रथ उदित रवीप्रमाणें अत्यंत देदीप्यमान दिसत होता; तो सर्व प्रकारच्या रत्नांनीं विभूषित केला होता. त्या रथाच्या धुरेच्या उजव्या बाजूला शैब्य व डाव्या बाजूला सुग्रीव जोडले होते. त्यांच्या मागें मेघपुष्प व बलाहक होते. त्या रथावर विश्वकर्म्यानें तयार केलेला व रत्नादिकांनीं विभूषित असा दिव्य ध्वज फडकत होता. त्यावर अत्यंत कांतिमान् असा सर्पशत्रु गरुड उभा होता. अशा त्या रथावर सर्व धनुर्धरश्रेष्ठ श्रीकृष्ण चढला. त्याच्या

पार्श्वभागीं अर्जुन आणि धर्मात्मा कुरुराज युधिष्ठिर बसले. त्या समयीं शार्ङ्गधनुष्य धारण करणारा इंद्र रथांत बसून त्याच्या सभोंवतीं जसे अश्विनीकुमार शोभतात, तसे ते दिसले. आपल्या रथावर त्या दोघांना घेऊन श्रीकृष्णानें आपल्या हातांत प्रतोद घेतला आणि त्या वेगवान् अश्वांना हांकतांच ते धांवत सुटले. अशा रीतीनें श्रीकृष्ण आणि धर्मार्जुन यांना घेऊन ते भरधांव जात असतां, पक्षी उडतांना होणाऱ्या शब्दाप्रमाणें मोठा ध्वनि होऊं लागला. हे भरतश्रेष्ठा, ते तिघे वीर भीमसेनाच्या मार्गे जाऊं लागले असतां एका क्षणांत त्यांनीं त्याला गांठलें, तरी शत्रूचा पाठलाग करण्याविषयीं उत्सुक अशा त्या क्रोधसंतप्त भीमाचें निवारण त्यांच्यानें करवेना ! पांडवपुत्रांचा वध करणारा दुरात्मा अश्वत्थामा ज्या ठिकाणीं असल्याचें त्यानें ऐकिलें होतें, त्या भागीरथीतीरावर त्यानें आपले वेगवान् अश्व त्या तिघां धनुर्धरांच्या पुढून हांकले. मग उदकतीरावर ऋषींसह बसलेला कृष्णद्वैपायन व्यास त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याच्याच जवळ तो क्रूरकर्मा, घृतानें माखलेला, दर्भवस्त्र धारण करणारा आणि धुळीनें भरलेला असा अश्वत्थामा बसलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. आपलें सशर धनुष्य घेऊन भीमसेन त्यावर धांऊन गेला आणि ‘ अरे, थांब, थांब, ’ म्हणून मोठ्यानें ओरडला.

(२) राजा, त्यावेळीं धनुष्य घेऊन आपल्यावर येणाऱ्या भीमसेनाला आणि त्याच्या मार्गे धर्मार्जुनांला श्रीकृष्णाच्या रथांत बसलेले पाहून अश्वत्थामा भयभीत झाला आणि आपला काळ जवळ आल्याचें त्याला वाटलें ! मग न भीतां त्या अश्वत्थाम्यानें आपल्याकडील दिव्य अस्त्राचें चिंतन केलें आणि त्या संकटप्रसंगीं तें दिव्य अस्त्र त्यानें सोडलें ! त्यावेळीं पांडव मोठे शूर असून त्यांजवळ दिव्य आयुधें आहेत, ह्याचा त्यानें कांहींएक विचार न करितां रागानें ‘ अस्त्रा, या पांडवांचा संहार कर, ’ असें कठोर भाषण केलें ! हें बोलून त्यानें सर्व लोकांना मोह उत्पन्न करणारें तें अस्त्र सोडलें ! त्यावेळीं त्या अस्त्रांतून जो अग्नि उत्पन्न झाला, तो प्रलयकालच्या यमाप्रमाणें तीनहि लोकांना जाळून टाकील कीं काय असें वाटूं लागलें ! १०. २. १३.

अध्याय १४ वा.

[१ कृष्णाज्ञेनें अर्जुनानें अश्वत्थाम्यावर केलेला अस्त्रप्रयोग.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, आजानुबाहु श्रीकृष्णानें अश्वत्थाम्याचा विचार आधींच जाणून अर्जुनाला म्हटलें, " अर्जुना, द्रोणाचार्यांनें तुला दिलेलें दिव्य अस्त्र सोडण्याची हीच वेळ आहे, तरी तूं कोणत्याहि अस्त्राचें निवारण करणारें तें अस्त्र आपलें व आपल्या बंधूंचें रक्षण करण्याकरितां आतां सोड ! " केशवाचें भाषण ऐकून तो शत्रुसंहारक अर्जुन आपलें सशर धनुष्य घेऊन शीघ्र रथांतून खालीं उतरला आणि प्रथम अश्वत्थाम्याला आणि नंतर आपल्या बंधूंना व आपणाला कल्याण असो, असें बोलून त्यानें सर्व देवतांना व वडील माणसांना नमस्कार केला आणि तें अस्त्र सोडलें. अस्त्र सोडतांना ' ह्या अस्त्रानें शत्रूच्या अस्त्राचें शमन होवो ' असें शुभचिंतन त्यानें केलें !

राजा, नंतर अर्जुनानें सोडलेलें तें अस्त्र प्रज्वलित होऊन प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणें भासलें ! त्या अश्वत्थाम्याचेंहि अस्त्र पेटून त्यापासून भयंकर ज्वाला निघूं लागल्या, सोसाट्याचे वारे सुटून हजारों उल्का पडूं लागल्या आणि सर्व भूतमात्राला मोठें भय वाटूं लागलें ! अग्निज्वालांनीं आकाश व्याप्त होऊन गेलें, सर्वत्र भयंकर नाद होऊं लागला आणि पर्वत, अरण्यें व वृक्ष यांसह सर्व पृथ्वी कांपूं लागली. याप्रमाणें तीं दोन्ही अस्त्रें सर्व लोकांना जाळीत राहिलीं. तेव्हां सर्वभूतात्मा नारद आणि भरतपितामह व्यास हे दोन मुनि तेथें प्रगट होऊन त्यांनीं तें सर्व अवलोकन केलें ! प्राणिमात्रावर दया करणारे आणि सर्वधर्मज्ञ असे ते परम तेजस्वी मुनी त्या प्रदीप्त अस्त्रांच्या मध्यें त्या भारद्वाज-धनंजयांचें शमन करण्याकरितां उभे राहिले. प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें देव-दानव-पूजित मुनींना कोणाचें भय असणार ?

ऋषि—शस्त्रविद्येंत प्रवीण अशा कोणी महारथ्यांनींहि जें पूर्वीं मनुष्य-प्राण्यावर सोडलें नाहीं तें अस्त्र, हे वीरांनो, तुम्ही सोडून हा काय अनर्थ मांडला आहे ? १०. २. १४.

अध्याय १५ वा.

[१ अर्जुनकृत अस्त्रोपसंहार.]

(१) वैशंपायन—नरश्रेष्ठ जनमेजया, अग्नीसमान तेजस्वी त्या मुनींना पाहून अर्जुनानें आपला दिव्य शर सत्वर मागें घेतला आणि हात जोडून तो म्हणाला, 'शत्रूच्या अस्त्राचें शमन व्हावें, म्हणून मीं तें सोडलें होतें; आतां तें माघारें घेतलें असतां हा पापी अश्वत्थामा आपल्या अस्त्रतेजानें आम्हां सर्वांस जाळून टाकील; तरी आमचें व सर्वांचें हित होईल, असें आपण उभयतांनीं सांगावें; आपण देवांसारखे सर्वांस पूज्य आहां.' असें बोलून त्या धनंजयानें पुनः आपलें अस्त्र माघारें घेतलें. त्या अस्त्राचा उपसंहार करणें देवादिकांनाहि कठिण होतें. त्या प्रकारचें परमास्त्र रणांत एकदां सोडलें असतां त्याचा संहार एकट्या अर्जुनावांचून दुसऱ्या कोणाच्यानेंहि करतां आला नसता ! प्रत्यक्ष इंद्रालाहि त्याचा संहार करणें शक्य नव्हतें ! ब्रह्मतेजापासून त्या अस्त्राची उत्पत्ति असल्यामुळें कोणी अविचारी पुरुषानें तें सोडल्यास ब्रह्मचाऱ्यावांचून दुसऱ्या कोणालाहि त्याचा उपसंहार करतां आला नसता ! ज्यानें ब्रह्मचर्यव्रत पूर्णपणें पाळलें नाहीं, असा कोणी तें अस्त्र सोडल्यावर पुनः माघारें घेऊं लागेल, तर तें त्याचें व त्याच्या अनुयायांचें मस्तकच तोडून टाकील ! तें दुष्प्राप्य अस्त्र मिळवून ब्रह्मचारी अर्जुनानें मोठ्या संकटकालीं सुद्धां त्याची योजना केली नव्हती ! अर्जुन हा सत्यव्रती, शूर, ब्रह्मचारी व गुर्वाज्ञा शिरसा मान्य करणारा असल्यामुळें त्याला तें अस्त्र पुनः माघारें घेतां आलें.

अश्वत्थाम्यानेंहि आपल्यासमोर उभे राहिलेल्या त्या उभयतां मुनींस पाहिलें; परंतु आपल्या तेजानें त्या अस्त्राचा उपसंहार करण्याचें सामर्थ्य त्याच्यांत नव्हतें. त्यामुळें तो दीनवदन होऊन द्वैपायन व्यासाला म्हणाला, 'मुने, भीमसेनाच्या भीतीनें परम संकटकालीं प्राणरक्षणार्थ म्हणूनच मीं तें अस्त्र सोडलें होतें. रणांत दुर्योधनाचा कपटानें वध करून त्यानें हें मोठें अधर्माचरण केलें, म्हणून अविचारानें हें अस्त्र मीं सोडलें. त्याचा संहार आतां माझ्या हातून होणार नाहीं. अग्नीसारखें हें दिव्य व दुर्लभ अस्त्र पांडवांचा नाश होवो, असें मंत्रून मीं सोडलें होतें. तें अस्त्र आज सर्व पांडवांचा नाश निःसंशय करील ! क्रोधावेशांत पांडवांचा नाश व्हावा, ह्या हेतूनें हें अस्त्र सोडून मीं पातक जोडलें आहे !'

व्यास—बाबारे, धनंजयानें ब्रह्मशिर अस्त्र सोडलें तें क्रोधानें सोडलें नाहीं, किंवा युद्धांत तुझा नाश व्हावा, ह्याहि इच्छेनें सोडलें नाहीं. तर त्या अस्त्रानें रणांत तुझ्या अस्त्राचें शमन व्हावें, ह्याच उद्देशानें त्यानें सोडलें आणि पुनः त्याचा उपसंहारहि केला. तुझ्या पित्याच्या उपदेशानें असलें ब्रह्मास्त्र मिळवूनहि त्या धनंजयानें आपला क्षत्रियधर्म सोडला नाहीं. अर्जुन सर्वास्त्रवेत्ता असूनहि मोठा धृतिमान् व साधुशील आहे. असें असतां त्याचा बंधूंसह वध करण्यांत तुझा उद्देश तरी कोणता आहे? जेथें ब्रह्मास्त्राचा संहार ब्रह्मास्त्रानेंच होत असतो, त्या ठिकाणीं बारा वर्षेपर्यंत पर्जन्यवृष्टि होत नसते, म्हणून व प्रजांचें हित व्हावें ह्या इच्छेनें अंगांत सामर्थ्य असूनहि तो आपल्या अस्त्रानें तुझ्या अस्त्राचा पाडाव करूं इच्छीत नाहीं! पांडव, तूं आणि सर्व राष्ट्र यांचें सर्वदा रक्षण होणें इष्ट आहे, म्हणून हे महाभुजा, हें दिव्य अस्त्र तूं मागें घे! तुझा क्रोध शांत होवो, आणि पांडवहि निरामय होवोत. राजर्षि अर्जुन हा अधर्मानें तुला जिंकूं इच्छीत नाहीं. तुझ्या मस्तकावर असलेला मणिहि आज तूं पांडवांच्या स्वाधीन कर तो घेऊन पांडव तुला प्राणदान करतील!

अश्वत्थामा—पांडवांनीं आजपर्यंत जीं जीं रत्नें मिळविलीं आहेत किंवा आणखीहि संपत्ति संपादन केली आहे, त्या सर्वांहून माझा हा मणि श्रेष्ठ आहे. तो एकदां धारण केला म्हणजे शस्त्रापासून, व्याधीपासून, क्षुधेपासून किंवा देव-दानव-नागांपासूनहि मुळींच भीति नाहीं! त्याचप्रमाणें राक्षसांची किंवा तस्करांचीहि भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं. अशा प्रकारचा सामर्थ्यवान् मणि मी कधींहि हातांतून सोडणार नाहीं. तथापि आपण भगवान् व्यास जें म्हणतां तें मला मान्य केलें पाहिजे! हा माझा मणि व हा मी आहें! तरी तें अस्त्र पांडवांच्या गर्भांवर जाऊन पडणार, यांत संशय नाहीं. कारण तें कधींहि फुकट जाणारें नसून एकदां सोडलें असतां तें पुनः माघारें घेण्यास मीहि समर्थ नाहीं. म्हणून हें अस्त्र मी पांडवांच्या गर्भांवर सोडितों! भगवन्, आपलें वाक्य मी अन्यथा करितों असें नाहीं!

व्यास—हे अनघा, तसें कर. परंतु आतां मात्र बुद्धि पालटूं नकोस. पांडवांच्या गर्भांवर हें अस्त्र सोड आणि तूं स्वस्थ रहा!

वैशंपायन—नंतर रणांगणांत सोडलेलें तें दिव्य अस्त्र अश्वत्थाम्यानें द्वैपायन व्यासाचें भाषण ऐकून पांडवांच्या गर्भांवर सोडलें! १०. २. १५.

अध्याय १६ वा.

[१ कृष्णानें अश्वत्थाम्याला दिलेला शाप. २ भीमसेनानें द्रौपदीला मणि देऊन तिचें केलेलें सांत्वन. ३ युधिष्ठिरानें द्रौपदीच्या वचनावरून मस्तकीं केलेलें मणिधारण.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, त्या पापी अश्वत्थाम्यानें सोडलेलें तें अस्त्र पाहून श्रीकृष्ण मोठ्या आनंदानें अश्वत्थाम्याला बोलला, " विराटाची मुलगी व अर्जुनाची सून ही पूर्वी उपप्लव्य नगरांत असतां एका सत्यवाक् ब्राह्मणानें तिला म्हटलें, ' कुरुकुलांतील सर्व पुरुषांचा नाश झाला असतां तुला पुत्र होईल. तो गर्भांत असतांच त्याला परिक्षित् नांव प्राप्त होईल. तें त्या सत्पुरुषाचें भाषण आतां खरें ठरणार आहे ! हा परिक्षित् पांडवांची पुनः वंशवृद्धि करणारा पुत्र होईल.' " असें गोविंद बोलला असतां अश्वत्थामा अत्यंत क्रोधाविष्ट होऊन त्याला बोलला, ' केशवा, तुझें हें बोलणें पक्षपाताचें आहे. माझे शब्द कधींहि खोटे होणार नाहींत. विराटाच्या मुलीच्या ज्या गर्भाचें रक्षण तूं करूं इच्छीत आहेस, त्या गर्भावर मीं सोडलेलें अस्त्र जाऊन पडणारच !'

भगवान् कृष्ण—तुझें परम अस्त्र पडलें असतां फुकट जाईल, असें नाहीं. परंतु तो मृत गर्भ सजीव होऊन पुढें दीर्घायुषी होईल ! तूं मात्र सर्व विद्वानांच्या मुखें दुष्ट व पापी ठरशील आणि हा अश्वत्थामा पापकर्मी–बालहत्या करणारा-असें ते सर्व म्हणतील; म्हणून तूं त्या पापकर्माचें फळ भोगीत रहा ! तूं तीन सहस्र वर्षें या पृथ्वीवर भ्रमण करीत राहशील. तुझे सर्व कांतीचा लोप होऊन तुझें भाषण कोणाशीं होणार नाहीं ! तुझें फिरणें निर्जन देशांत होईल. अरे नीचा, जनांमध्यें तुझें रहाणेंहि होणार नाहीं. भयंकर अरण्यांत तुझी वसति होऊन पू आणि रक्त यांच्या दुर्गंधीनें तुझें शरीर व्याप्त होऊन व नाना रोगांनीं वेष्टित होऊन तूं पापी भटकत राहशील. हा परिक्षित् मोठा होऊन व शारद्वत कृपाचार्यापासून वेदाध्ययन करून सर्वास्त्रें ग्रहण करील ! अशा रीतीनें सर्व परमास्त्रांचें शिक्षण झाल्यावर तो क्षत्रियधर्म उत्तम रीतीनें पाळील आणि तो धर्मात्मा साठ वर्षेंपर्यंत पृथ्वीचें पालन करील ! हे दुष्टा, ह्या पुढें तुझ्या देखत तो महाबाहु कुरुवंशाचा अधिपति होऊन परिक्षित् ह्या नांवानें प्रसिद्ध होईल. तुझ्या शस्त्राग्नितेजानें दग्ध झालेल्या ह्या बालकाला मी जीवंत करीन. हे नराधमा, माझी तपश्चर्या सत्य असून तिचें वीर्य केवढें मोठें आहे तें तूं पहा !

व्यास—अश्वत्थामन्, आमचाहि अनादर करून ज्याअर्थी तूं असलें दारुण कर्म केलेंस आणि ब्राह्मण असूनहि ज्याअर्थी असें वर्तन केलेंस, त्याअर्थी देवकी-पुत्र कृष्णानें जें सांगितलें आहे, तसेंच सर्व घडून येईल, यांत संशय नाहीं. कारण तूं क्षात्रधर्म अंगिकारिला आहेस !

अश्वत्थामा—ब्रह्मन्, तुझ्यासह या लोकीं मी मानवांमध्यें राहीन. आतां ह्या पुरुषोत्तम श्रीकृष्णाची वाणी सत्य होवो !

(२) वैशंपायन—नंतर तो मणि महात्म्या पांडवांना देऊन त्या सर्वां-देखत दुःखी अश्वत्थामा वनांत निघून गेला. पांडव शत्रूला जिंकून श्रीकृष्ण, व्यास आणि नारदमुनि यांना पुढें करून जन्मापासून द्रोणाच्या मस्तकावर असलेला मणि घेऊन प्रायोपवेशन करीत बसलेल्या द्रौपदीकडे धांवत गेले. ते शूर पांडव वाऱ्यासारख्या धांवणाऱ्या उत्कृष्ट अश्वांना रथाला जोडून कृष्णासह आपल्या शिबिराला आले ! रथांतून उतरून ते महारथी तत्काल द्रौपदीला भेटले. तेव्हां ती अश्वत्थाम्याच्या पराजयानें संतुष्ट, तथापि पुत्रा-दिकांच्या शोकानें दुःखी झालेली पाहून तेहि अत्यंत दुःखी झाले. नंतर ते कृष्णा-सह दुःखी, शोकाकुल व विमनस्क स्थितींत द्रौपदीजवळ जाऊन उभे राहिले ! मग धर्मराजाच्या संमतीनें बलवान् भीमसेनानें तो मणि तिला दिला आणि असें म्हटलें, " भद्रे, ज्यानें तुझ्या पुत्रांचे प्राण घेतले, त्या शत्रूला जिंकून हा मणि आणला आहे पहा ! प्रिये, आतां क्षात्रधर्म मनांत आण व ऊठ ! श्रीकृष्ण शिष्टाईकरितां निघाला असतां तूं बोलली होतीस कीं, ' मला पति नाहींत, पुत्र नाहींत, बंधु नाहींत आणि हे गोविंदा, तूंहि माझा कोणी नव्हेस. ' अशीं क्षत्रियधर्मानुरूप जीं जीं वाक्यें तूं कृष्णाला बोलली होतीस, तीं आतां आठव पाहूं ! आमच्या राज्यप्राप्तीला आड येणाऱ्या त्या पापी दुर्योधनाचा वध झाला ! त्या गर्विष्ठ दुःशासनाचें रक्त मीं प्राशन केलें ! वैराचा सूड उगविला, आम्हांला दोष लावण्याला आतां कोणालाहि जागा नाहीं ! अश्वत्थाम्याला जिंकिलें, परंतु तो ब्राह्मण म्हणून त्याला सोडलें ! देवि, त्याचें सर्व तेज नाहींसें झालें असून शरीर मात्र अवशिष्ट आहे ! त्याचा मणि आम्हीं काढून घेतला आणि त्याचें आयुधहि त्याला खालीं ठेवायाला लाविलें ! "

(३) द्रौपदी—वैराचा सूड घ्यावयाचा तो तुम्हीं घेतला. अश्वत्थामा गुरु-पुत्र असल्यामुळें मला गुरूसारखाच आहे ! हा मणि आतां धर्मराजानें

आपल्या मस्तकीं धारण करावा ! नंतर गुरुद्रोणाचा प्रसाद म्हणून व विशेषतः द्रौपदीच्या सांगण्यावरून धर्मराजानें तो मस्तकीं धारण केला. त्यावेळीं धर्मराज तो दिव्यमणि धारण करून चंद्राच्या योगें जसा पर्वत शोभतो तसा शोभूं लागला ! मग पुत्रशोकानें व्याकुल झालेली द्रौपदी उठली आणि नंतर धर्मराजानें श्रीकृष्णाला प्रश्न केला ! १०. २. १६.

अध्याय १७ वा.

[१ युधिष्ठिराला कृष्णाकडून रुद्रमाहात्म्यकथन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, सौप्तिक युद्धांत त्या तीन रथ्यांनीं सर्व सैन्याचा वध केला असतां युधिष्ठिर शोकाकुल होऊन कृष्णाला बोलला, 'कृष्णा, त्या पापी नीच अश्वत्थाम्यानें माझ्या सर्व महारथ पुत्रांचा संहार कसा बरें केला ! तसेंच त्या अश्वत्थाम्यानें सहस्रावधि द्रुपदपुत्र कसे मारिले ! ज्याच्यापुढें महाधनुर्धारी द्रोणाचार्यांनेंहि उभे राहण्याचें टाळिलें, त्या रथिश्रेष्ठ धृष्टद्युम्नाचा वध त्यानें कसा केला ? नरश्रेष्ठा, असें काय पुण्यकर्म त्यानें केलें होतें कीं त्याच्या एकट्याच्या हातून सर्वांचा वध व्हावा ?'

श्रीकृष्ण—देवाधिदेवांचा ईश्वर, साक्षात् अव्यय असा जो महादेव, त्याला तो अश्वत्थामा शरण गेला, त्यामुळें त्या एकट्याचे हातून अनेकांचा वध झाला. महादेव शंकर प्रसन्न झाला असतां अमरत्व देखील देईल. तो कैलासनाथ असें वीर्य देईल कीं ज्याच्या योगानें इंद्राचाहि नाश करितां येईल. हे भरतर्षभा, त्या महादेवाचें खरें स्वरूप व प्राचीनकालीं त्यानें कोणकोणतीं विविध कर्में केलीं तेंहि मी जाणतों. हे भारता, तो सर्व भूतांचा आदि, मध्य व अंत आहे. त्याच्याच कर्मानें ह्या सर्व जगताची घडामोड चालली आहे. एकदां भूतसृष्टि उत्पन्न करण्याचें मनांत आणून ब्रह्मदेवानें शंकराला म्हटलें, 'शंकरा, तूं प्रजा उत्पन्न करण्याचें काम चिरकाल करूं नकोस !' त्यावर 'होय' असें म्हणून शंकर भूतमात्राचे ठिकाणीं असलेले दोष पाहून पाण्यांत मग्न झाला आणि त्या महातपस्व्यानें दीर्घ काल तपश्चर्या केली. नंतर ब्रह्मदेवानें बराच वेळ वाट पाहिली. नंतर त्यानें सर्व भूतांची उत्पत्ति करणारा असा दुसरा स्रष्टा मनापासून निर्माण केला. त्यानें शंकर पाण्यांत सुप्त असलेला पाहून आपल्या पित्याला म्हटलें, 'जर मला दुसरा कोणी वडील नसेल, तर मीच एकटा प्रजा

निर्माण करीन.' तेव्हां त्याला पित्यानें सांगितलें कीं 'तुझ्यापेक्षां दुसरा कोणी वडील नाहीं. हा शंकर पाण्यांत मग्न होऊन बसला आहे. तर तूं सृष्टि निर्माण कर !' नंतर त्यानें दक्षादि सात प्रजापति निर्माण करून त्यांजकडून ही चतुर्विध सृष्टि उत्पन्न करविली. प्रजा उत्पन्न होतांच त्या क्षुधित झाल्या व प्रजापतीलाच भक्षण करण्याकरितां त्याजवर धांवून आल्या. त्या आपल्याला आतां खाणार, असें पाहून प्राणरक्षणार्थ तो पितामहाकडे गेला आणि म्हणाला, 'भगवन्, ह्यांच्या हातून मला सोडीव व यांच्या जीविताचें कांहीं तरी साधन निर्माण कर.' नंतर त्यानें त्यांकरितां तृणधान्यादि ओषधि व बलिष्ठांकरितां दुर्बल प्राणी असें दोन प्रकारचें अन्न निर्माण केलें. अशाप्रकारें अन्न निर्माण होतांच तीं उत्पन्न झालेलीं भूतें आलेल्या वाटेनें परत गेलीं. अशारीतीनें सर्व प्रजा संतुष्ट होऊन आपापल्या योनीमध्यें वृद्धि पावूं लागल्या. त्यामुळें प्राणिवर्गाची वाढ होऊन लोकगुरूला–पितामहाला–आनंद झाला.

हे राजा, नंतर सर्वश्रेष्ठ ईश्वर जलांतून बाहेर आला, तों सर्व प्रजा निर्माण होऊन आपापल्या सामर्थ्यानुसार वृद्धि पावत आहेत, असें त्यानें पाहिलें. तें पाहून भगवान् रुद्र संतापला व त्यानें आपलें लिंग छिन्न केलें आणि त्याची पूजा केली असतां तें सर्व आस्तिकांना सिद्धिप्रद होईल अशा अभिप्रायानें जमिनींत रोविलें. मग अविनाशी ब्रह्मदेव त्याचें सांत्वन करण्याकरितां त्याला म्हणाला, 'शंकरा, तूं चिरकालपर्यंत पाण्यांत राहून काय केलेंस आणि ह्या लिंगाची उत्पत्ति करून तें जमिनीवर कशाकरितां स्थापित केलें आहेस ?' तेव्हां तो लोकनायक शंकर संतापला आणि ब्रह्मदेवाला म्हणाला, 'ह्या प्रजा दुसऱ्या कोणीं तरी निर्माण केल्या असतां आतां ह्या लिंगाचा मला काय उपयोग ? हे पितामहा, त्या प्राण्यांकरितां तपोबलानें अन्नहि उत्पन्न केलें आहे. तेणेंकरून ओषधींची व त्यांबरोबर प्रजांचीहि उत्पत्ति होऊन ती सतत अव्याहत चालू रहाणार ! राजा, असें बोलून तो क्रोधसंतप्त महातपस्वी शंकर विमनस्क होऊन तेथून निघाला, तो मुंडवान्नामक पर्वताच्या पायथ्याशीं तप करण्याकरितां गेला. १०. २. १७.

अध्याय १८ वा.

[कृष्णकथित शिवमाहात्म्य.]

(१) श्रीकृष्ण—कृतयुग निघून गेल्यावर वेद प्रमाण धरून विधिवत् यागादि कर्मे करण्याची इच्छा धरून देवांनीं यज्ञ निर्माण केला व त्याला साधनभूत जे हविर्भाग तसेंच त्या त्या हविर्भागाकरितां वेगवेगळया देवता आणि यज्ञिय द्रव्यहि त्यांनीं ठरविलें. शंकराचें खरें स्वरूप न ओळखल्यामुळें त्यांनीं त्याकरितां हविर्भागाची योजना केली नाहीं. तें पाहून शंकरानें यज्ञ-नाशक साधन म्हणून आरंभीं एक धनुष्य निर्माण केलें. लोकयज्ञ, क्रियायज्ञ, गृहयज्ञ आणि मनुष्ययज्ञ या चार प्रकारच्या यज्ञांनीं हें जगत् चाललें आहे. त्यांपैकीं लोकयज्ञ व मनुष्ययज्ञ यांचेकडून इतर दोन यज्ञांचा नाश करण्याच्या उद्देशानें शंकरानें धनुष्य निर्माण केलें. त्या धनुष्याचें प्रमाण पांच विती होतें. हे भारता, वषट्काराची त्या धनुष्याच्या दोरीच्या ठिकाणीं योजना झाली आणि यज्ञाचीं चार अंगें तीं धनुर्ज्या दृढ करण्याचीं साधनें झालीं.

नंतर तें धनुष्य घेऊन क्रुद्ध शंकर ज्या ठिकाणीं देव यज्ञ करीत होते तेथें गेला. हातांत धनुष्य घेऊन आलेल्या शंकराला पाहतांच पृथ्वी भयभीत झाली व पर्वत थरथर कांपूं लागले, वारा वाहेनासा झाला व प्रदीप्त केलेला अग्नि पेटेनासा झाला, आकाशांतील नक्षत्रमंडळ उद्विग्न होऊन भ्रमण करीत राहिलें, सूर्यप्रकाश लोपला, चंद्र निस्तेज झाला, संपूर्ण आकाश अंधकारानें व्याप्त झालें, देव व्याकुळ झाले, त्यांना विषय सुचेनासे झाले, यज्ञ कोठेंहि दिसेनासा झाला आणि त्यामुळें देवता अगदीं त्रस्त होऊन गेल्या. मग शंक-रानें आपल्या तीव्र बाणानें यज्ञाच्या हृदयावर प्रहार केला, तेव्हां तो सर्वांस पवित्र करणारा यज्ञ तेथून मृगरूपानें नाहींसा झाला. त्याच रूपानें पुढें तो व त्याच्या मागें शंकर अशा रीतीनें नभोमंडळांतून जात असतां विचित्र शोभूं लागले ! यज्ञपुरुष नाहींसा होतांच देवांची ज्ञानशक्ति नष्ट झाली व ज्ञान-नाश होऊन ते सर्व अगदीं व्याकुळ झाले ! त्यांना कांहींच समजेनासें झालें. शंकरानें क्रोधावेशांत आपल्या धनुष्यानें सवित्याचे बाहू छेदले, भगाचे डोळे फोडले आणि पूषाचे दांत पाडिले. तें पाहून देव व यज्ञांगें इतस्ततः धांवत सुटलीं. कित्येक तेथल्या तेथेंच व्याकुल होऊन मृतवत् दिसूं लागले ! शंकरानें तेथील सर्वांचा असा नाश करून तिरस्कारपूर्वक विकट हास्य केलें आणि

धनुष्कोटि दाबून सर्व देवांना विरोध केला! मग देवांनीं बोलण्यास आरंभ केला, त्यासरशीं शंकराच्या धनुष्याची दोरी तुटली व तें धनुष्य दोरीवांचूनच स्फुरण पावूं लागलें!

अशा रीतीनें धनुष्य विफल होतांच यज्ञपुरुषासह सर्व देव शंकराला शरण गेले आणि शंकरानेंहि त्यांवर कृपा केली. प्रभु शंकर प्रसन्न झाला आणि त्यानें आपला क्रोध जलाशयांत टाकिला. तो शंकराचा क्रोध अग्निरूपानें समुद्राचें पाणी सदोदित शोषित असतो. नंतर त्या प्रसन्न शंकरानें भगाला डोळे, सवित्याला हात आणि पूषाला दांत दिले आणि पूर्वीप्रमाणें यज्ञ चालू करण्यास अनुज्ञा दिली. पुनः सर्वत्र शांतता झाली आणि देवांनींहि शंकराच्या हविर्भागाची योजना केली. हे भारता, तो शंकर क्रुद्ध होतांच सर्व विश्व अस्वस्थ झालें आणि तो प्रसन्न होतांच सर्वत्र शांतता नांदूं लागली.

युधिष्ठिरा, त्या शंकराच्या कृपेनें तुझे सर्व महारथ पुत्र आणि पांचाल धृष्टद्युम्नाचे असंख्य शूर अनुचर यांस अश्वत्थाम्यानें रणांत मारलें! हा पराक्रम अश्वत्थाम्याचा नाहीं, तें तूं मनांतहि आणूं नकोस! तो केवळ महादेवाचाच प्रसाद होय, त्यामुळें तें सर्व घडून आलें. ही गोष्ट लक्षांत ठेवून तूं आतां पुढील कार्यास लाग! १०. २. १८.

[येथें दहावें सौप्तिक पर्व संपलें.]

(येथें दुसरें ऐषीक उपपर्व संपलें.)

यापुढें अकरावें स्त्रीपर्व लागेल, त्याचा हा आद्य श्लोक आहे—

जनमेजय—**हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः।**
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने॥